

fr! tanke

#4 • 2012 • MEDLEMSMAGASIN FOR HUMAN-ETISK FORBUND

(Hvem bestemmer om jeg skal lese dette magasinet?)

Fri tanke redigeres etter redaktørplakaten.

Redaksjonelt stoff i Fri tanke står ikke nødvendigvis for Human-Etisk Forbunds regning.

Kontakt

Tlf: 23 15 60 20
Fax: 23 15 60 21

Epost:

fri.tanke@human.no
fritanke.no

Ansvarlig redaktør

Kirsti Bergh
kirsti.bergh@human.no

Journalist

Even Gran
even.gran@human.no

Design & produksjon

Dinamo Magazine
magazine@dinamo.no

Repro

Dinamo

Trykk

Kroonpress

Opplag

66 950

Coverfoto

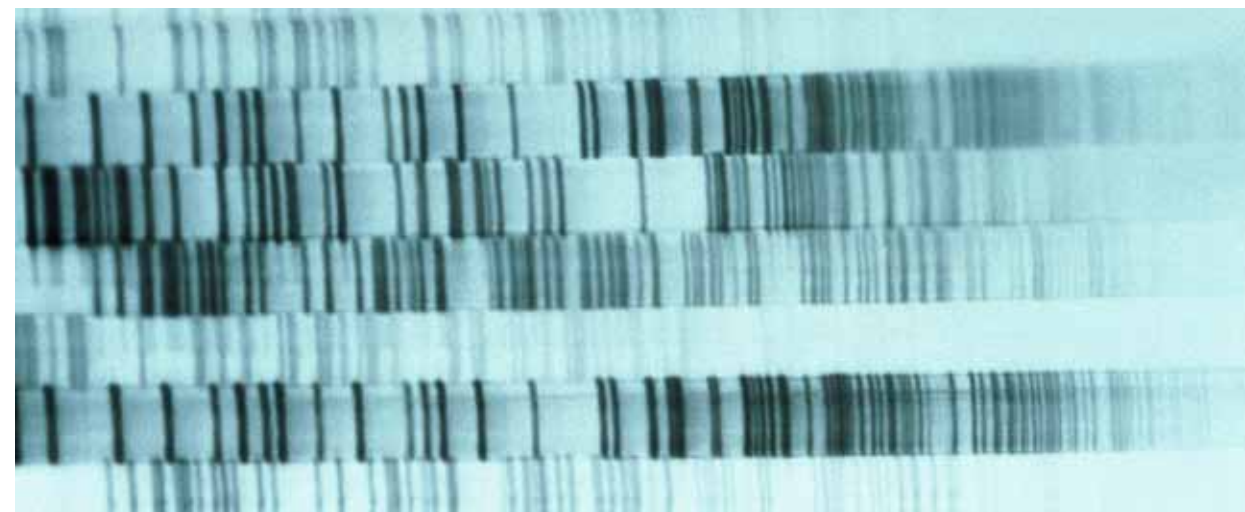
Corbis/NTB Scannpix/
Manipulert av Dinamo

Stofffrister 2013

Nr 1-2013: 5. desember
Nr 2-2013: 1. mars
Nr 3-2013: 15. juni
Nr 4-2013: 1. oktober

I magasinet Fri tanke har artikler referansenummer. Tast dette nummeret inn i søkefunksjonen på **Fritanke.no** – så får du opp saken.

Har du fri vilje – eller er du programmert til å lese?

HUMANISTER TROR ikke at det finnes «noe mer» – altså et åndelig nivå. Hvis du er enig i det, har du da tenkt på at du nødvendigvis må konkludere med at de minste byggesteinene, som også vi mennesker er bygd opp av, er atomer og molekyler? Og hva er det da som skiller oss fra maskinene? Hvordan kan vi si at det er du som bestemmer deg for å lese dette magasinet og ikke «hjernen din», eller noe annet du ikke har kontroll over? Hvordan kan noe så mystisk som bevissthet og fri vilje, som vi faktisk opplever at vi har, oppstå i noe som til syvende og sist bare er fysikk?

OG HVA MED humanismen i dette? Spørsmålet om hvordan et humanistisk menneskesyn kan bygges ut fra en virkelighetsforståelse der vi alle dypest sett er bygget opp av elementærpartikler, er svært utfordrende for oss humanister. For hvis vi er så fysisk determinerte at våre handlinger oppstår i hjernen, før vi er oss bevisst beslutningen, hvordan går det da med tanken om selvbestemmelse og individuelt ansvar? Bygger ikke hele det humanistiske livssynet på leirgrunn hvis dette bare er diktet opp av noen celleansamlinger som gjennom evolusjonen har blitt selvbevisste?

I denne utgaven av Fri tanke har vi snakket med forskere fra ulike fagfelt. De er alle enige om at vi er bundet opp av vårt

01 Tanken på hvordan vår etikk, moral og frie vilje henger sammen med våre grunnleggende bestanddeler, er utfordrende.

fysiske grunnlag. Vi spør om det gjør oss til hjelpeløse slaver av vår materielle basis. – Vi har alle en vilje som vi vet er vår, sier hjerneforsker Johan Storm. I likhet med den kjente filosofen Daniel Dennett mener han at vi er frie når vi kan handle i tråd med våre ønsker og behov. Hvor disse ønskene og behovene kommer fra, er imidlertid en annen sak. Filosof Olav Gjelsvik understreker at nyere hjerneforskning tyder på at vi har evnen til å handle moralsk og rasjonelt. Det må bety at vi også kan stå til ansvar for det vi gjør.

Dette er tema som burde diskuteres mer grundig, både internt i Human-Etisk Forbund og utenfor. Alle bør tenke gjennom konsekvensene av sitt eget livssyn.

Vi håper med dette vi kan så noen frø til en slik diskusjon. Oppfordringen er herved gitt. Du kan lese artikkelen på side 40. ♦

T Kirsti Bergh, redaktør av Fri tanke

Les også Fritanke.no

På **Fritanke.no** publiserer vi jevnlig saker om livssyn, livssynspolitikk og mye annet.

Vi synes vi har spennende stoff også der.

- 6 Tilbakeblikk**
Ting vi husker fra månedene som har gått.
- 7 Hva skjer**
Aktivitetskalender fremover.
- 8 3 Medlemmer**
Vi stiller tre medlemmer to spørsmål.

1 Aktuelt

- 10 Notiser**
- 12 Reportasje**
I Israel øker de ultraortodokse jødene i antall. Med en fødselsrate fire ganger så høy som befolkningen ellers, mener demografer at de vil utgjøre én av fem israelere innen tjue år.
- 18 Bilder fra verden**
Da egyptiske Alber Saber ble arrestert for blasfemi, svarte folk på Facebook.
- 20 Reportasje**
Gudstjeneste som del av RLE-faget er forkyning og derfor ikke lov, men det er helt greit at skolen arrangerer skolegudstjenester som en del av sin generelle kultur- og tradisjonsformidling.

2 Forbundet

- 26 Generalsekretærens spalte**
Nei til religionsutøvelse i skolen.
- 27 Notiser**
- 29 Hovedstyremedlem**
Sissel Nordnes er pragmatiker og taler lokallagenes sak i Hovedstyret
- 30 De frivillige**
De humanistiske gravferdstalerne møter mennesker i stor sorg. Deres oppgave er å sørge for at de etterlatte får tatt et verdig farvel med sine kjære.
- 39 Humanistisk Ungdoms spalte**
Prinsipiell holdning – bare av og til?

3 Tema

Forsøk har avdekket at hjernen vår tar avgjørelsen om å foreta en handling før vi er oss bevisst at vi tar valget. Betyr det at fri vilje er en illusjon? Er vi bare avanserte maskiner? Hva da med vårt personlige ansvar?

4 Meninger

- 52 Kronikk**
Bioteknologien er et kraftfullt redskap. Det kan avhjelpe menneskelig lidelse – men det kan også endre måten vi er mennesker på.
- 56 Portrett**
Gunnar Tjomlid trekker sverdet når han støter på idioti. Verken Snåsamannen eller pseudovitenskap slipper unna hans skarpe penn.
- 64 Menneskerettigheter**
Krigsforbrytere med folkemord på samvittigheten har heldigvis fått færre fristeder. Det viser en rettssak som går i Oslo tingrett nå.
- 67 Leserrespons**
- 68 Skeptiker så klart!**
Finnes det fenomen som er uforklarlige? Det er absolutt og helt mulig at det finnes ting og fenomener der ute som vitenskapen ikke forstår seg på.
- 72 Bokintervju**
Årets julegave er julesangboka fra Humanist forlag. Vi har snakket med to umusikalske og en musikalsk redaktør.
- 71 For og i mot**
Julegudstjenester har lang tradisjon i Norge. Er det nødvendig å fortsette denne tradisjonen for å lære barn av i dag om samfunnets kristne kulturarv?
- 75 Kontaktinfo**
Human-Etisk Forbund

AUGUST

16

Toff 5-åring

– Som en foreldet unghumanist er det en stor glede å se at organisasjonen fungerer uten meg, og uten oss som var med i de første årene, skriver Humanistisk Ungdomss første leder, Lars-Petter Helgestad, i anledning at HU fylte 5 år. [8882]

27

Folkeopplysningen gikk på lufta

Og verden ble ikke den samme igjen for overlykkelige skeptikere – som endelig fikk et program som motvekt til Andenes makt og dess like. Programlederne Andreas Wahl og Jan-Ole Hesselberg ble våre nye helter. Vi vil ha mer!

28

Skeptisk forbrukerhjelp

Nytt satsningsområde fra Foreningen Skepsis, som vil hjelpe deg å rapportere lovbrudd. Strenge lover regulerer hva alternativbransjen kan gjøre i Norge, men lovene blir dårlig håndhevet. For å bøte på dette, har Skepsis lansert sin egen rapporteringstjeneste for mulige lovbrudd fra aktører i alternativbransjen. [8896]

SEPTEMBER

14

Bløff eller behandling?

– Målet er å fortelle sannheten om alternativ behandling. Den er ikke en «anti-alternativ». Boka er for vitenskap. Målet har vært å skrive en rettferdig gjennomgang, og presentere leseren for det beste vi vet pr. i dag, sier Bløff eller behandling?-forfatter Simon Singh, i et intervju med **Fritanke.no** da boka ble lansert. [8912]

17

80 000 medlemmer

Human-Etisk Forbund når nok en milepæl. 70 000 medlemmer ble nådd i 2008, 60 000 i 1999. Men det var på åttitallet veksten virkelig var stor. Da doblet medlemstallet seg fra 1982 til 1984 – fra 10 000 til 20 000. Blir det 100 000 medlemmer innen 2020?

21

Muslimfilm-bråket

– Ytringsfriheten har grenser, også i Vesten, men å fremstille religiøse skikkelser, inklusive profeter, på måter de troende misliker er langt innenfor de grensene. Det kan til og med føres en god sak for at retten til slike fremstillinger ligger ved kjernen, både idémessig og historisk, av ytringsfriheten, skriver seniorrådgiver i HEF, Arnfinn Pettersen, i en kommentar til bråket om filmen «Innocence of Muslims». [8918]

OKTOBER

8

Norges første kvinnelige professor

Kristine Bonnevie ble for 100 år siden Norges første kvinnelige professor, i faget biologi. I tillegg var Bonnevie en humanistisk pionér. Hun gikk inn for en selvstendig etikkundervisning i skolen, og i sitt siste leveår deltok hun i forarbeidet til Borgerlig konfirmasjon.

17

– Kirkeforliket halvveisløsning

Det innrømmet Høyre-politiker Svein Harberg på møte i Humanismens hus: – Vi må slutte å skille mellom kirken og de andre trossamfunnene. Vi må få en felles lov. Men aller først må vi fullføre det som startet hele samarbeidet med kirkeforliket, nemlig å skille kirken helt ut av staten. [8939]

26

Innlandets humanistpris

Humanistene i Hedmark/Oppland belønnet Ola Grønn-Hagen med pris for sitt mangeårige prosjekt i Malawi, hvor det i samarbeid med lokale krefter er blitt bygd skoler og barnehager, brønngraving og treplanting. Et eksempel på praktisk humanisme, sier juryen.

NOVEMBER

22

Nettdebattkurs

Humanismens hus: Filosof og ekstremismekspert Lars Gule holder oppfølgingskurs i nettdebatt, etter å ha hatt en runde kurs tidligere. Se **human.no/oslo**

24

Filosofikafé i Ålesund

Åpen filosofisk kafé med filosof Morten Fastvold for alle interesserte, på Rica Parken kl 16-18.

26

Dyster merkedag

Det er 70 år siden 302 menn, 188 kvinner og 32 barn ble overlevet til tyskerne på Oslo havn. Totalt 522 norske jøder ble med på den første transporten med DS «Donau» til Tyskland, og videre til endestasjonen Auschwitz. Til sammen ble 767 jøder deportert fra Norge til tyske utryddelsesleire. Bare 30 overlevde. De tomme stolene på Akershuskaia symboliserer de deporterte jødene.

28

Humanisttreff i Oslo

Hver siste onsdag i måneden arrangeres det humanisttreff i Oslo, etter onsdagsmøtene i Humanismens hus. Stedet er Kafé Europa og det hemmelige tegnet er en bordfane med humanistsymbol.

DESEMBER

2

Antislaveridagen

Den internasjonale dagen mot slaveri er dessverre en aktuell dag. Samtids slaveri inkluderer blant annet trafficking, tvangsekskap, grove former for barnearbeid og barne-soldater. Og vi kan føye til fabrikkarbeidere på slavekontrakter i land som Kina, Bangladesh og Kambodsja, som produserer mobiltelefoner og billige klær til vårt konsum. På tide å bli bevisst forbruker.

10

Menneskerettighetsdagen

Dette er også en dag alle humanister bør markere. (Og 18. desember er den internasjonale flyktningdagen)

15

Når sola snur

En religionsfri juleforestilling om Liv som tar for seg jakten på de ekte verdiene og kanskje julas egentlige mening. Blandakoret Upper Tunes og skuespiller Tone Holte framfører forestillingen i Humanismens hus. Men før det kan du se forestillingen på Ski Rådhuseteater fra 28.november.

21

Vintersolverv

Klokka 11.12 denne dagen vil vi befinne oss så langt borte fra solen som vi kan komme (og fortsatt være på jorda). Men heldigvis blir dagene lysere etter dette! Hvis ikke verden går under, slik de mayakalendertroende venter på. Mange lokallag i HEF arrangerer solsnufester, sjekk ut de lokale nettsider. For eksempel arrangerer lagene på Sunnmøre stor fest på Ålesund museum 11. desember.

JANUAR

5

Sikh-høytid

Fødselsdagen til den siste guru, Guru Gobind Singh Jis, og dette er en dag mange sikher bruker til å besøke gurdwaraen (tempelet). Du kan si «Gratulerer med den tiende guruens fødselsdag!»

7

Stålsett-utvalget leverer

Da er deadline kommet for det såkalte Stålsett-utvalget, som har hatt i oppgave å fremme forslag som kan bidra til å skape en mer helhetlig politikk på religions- og livssynsfeltet. Hva vil de foreslå?

28

Camilla Collett 200 år

I 2013 er det 100 års jubileum for allmenn stemmerett, men også 200 års jubileum for fødselen til en av Norges første kvinnesaksforkjempere, Camilla Collett.

30

Medlemskontingenten

Ca. på denne datoen dumper Fri tanke nr 1:2013 ned i postkassa, sammen med Human-Etisk Forbunds medlemskontingentkrav for 2013. Husk og betal.

Vi stiller tre medlemmer to spørsmål

- 1) Hvorfor er du medlem i Human-Etisk Forbund?
- 2) Hvorfor deltar du på årets landskonferanse (se side 27)?

KRYSTAL JOY
SCHARFFENBERG
Åstårdstrand

1) Jeg er medlem fordi jeg identifiserer meg med det humanistiske verdigrunnlaget, der kampen for menneskeverd og menneskerettigheter for alle – uavhengig av bakgrunn – er sentral. Samt fordi jeg ønsker forbundet skal motta statsstøtte for meg, slik at det kan fremme sin sak.

2) Det var temaet som interesserte meg. Jeg kommer fra et veldig religiøst – nesten «ekstremistisk» – amerikansk hjem. Konferansen har vært veldig interessant, selv om jeg så for meg vi skulle lære mer om hvordan møte ekstremister ansikt til ansikt. Problemet med ekstremisme er nok annerledes i Norge enn i USA.

LISBETH HOLAND
Brønnøysund

1) Jeg er medlem fordi jeg synes det er viktig å markere at et ikke-religiøst livssyn også er et fullverdig livssyn. Og så har det vært viktig for meg å sikre at det finnes sekulære seremonier. Jeg var med å stifte lokallag for tretti år siden, og det var da sønnen min skulle konfirmeres.

2) Jeg syntes det var befriende å skulle snakke om viktige etiske spørsmål, og også å sette et kritisk søkelys på oss selv. Jeg er fornøyd, selv om jeg synes det var vekslende hvor godt og relevant det var. Men mange gode foredrag, og særlig Terje Emberland var god!

FARSHAD MOHSENI
Tønsberg

1) Human-Etisk Forbund passer livssynet mitt. Forbundets verdier matcher meg, og mine verdier matcher organisasjonens. Jeg var i mange år ikke medlem, men engasjert i Humanistisk konfirmasjon. Etter hvert følte jeg sterk tilhørighet og ønsket å være del av organisasjonen, så jeg meldte meg inn.

2) Jeg er her fordi temaet er viktig og engasjerer meg. Og det er relevant for mitt yrke, der jeg jobber med barn og unge. For å forebygge ekstremisme må vi bli kjent med fenomenet og jobbe med det. Konferansen har vært matnyttig for meg.

Aktuelt

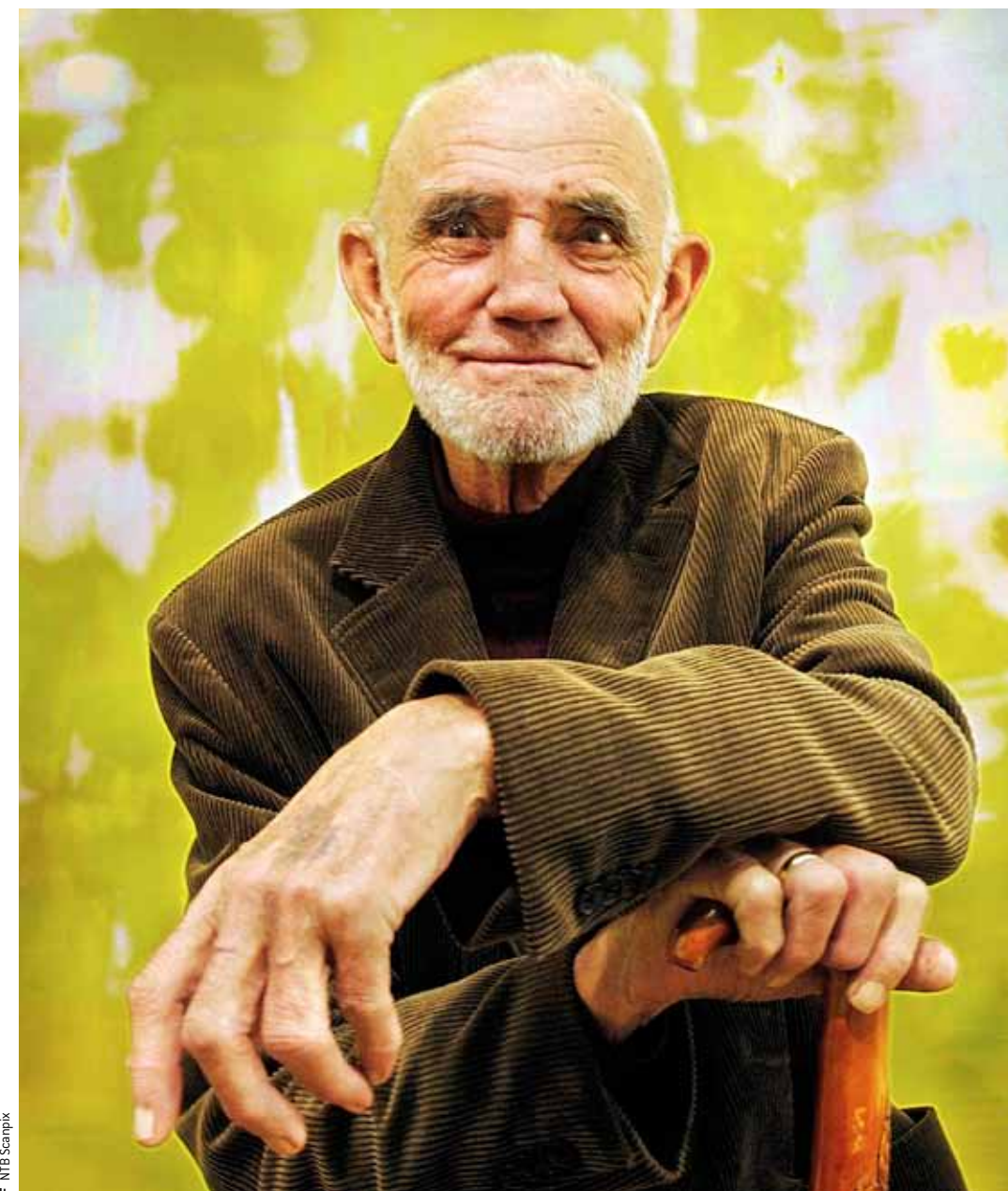

REPORTASJE

NOTISER

BILDER FRA VERDEN

FEATURE

Humanisten

Idet Fri tanke går i trykken, får vi meldingen om at hele Norges kloke onkel, Odd Børretzen, er død. Vi minnes da Humanist-prisen 2002 ble tildelt tegneren, kåsøren, forfatteren, humoristen, dikteren, artisten, samfunnskritikeren, skeptikeren og gledesprederen. Daværende styreleder sa i sin tale at «samfunnsrefseren og multikunstneren har etter forbundets syn bidratt med et klart humanistisk budskap til det norske folk».

– Jeg kan ikke si at jeg vil gå lykkelig i døden med den prisen her. Men det vil hjelpe, smilte Børretzen da han mottok prisen.

Les også
Fritanke.no
(8961)

► Staten har bestemt at kirka skal medlemsføre 125 575 norske statsborgere som bor utenlands. Da sparer staten 5,8 millioner i tilskudd til andre tros- og livssynssamfunn. – Det er problematisk. Registeret har dårlig kvalitet. Noen er opp mot 130 år, sier kirka. Les mer på Fritanke.no [8917]

► «Tilhørige» i Den norske kirke – udøpte barn av minst én statskirkeforelder – skal automatisk strykes når de fyller 18. Siden ordningen ble innført i 1993, fylte de første 18 år i fjor. Kirka forsikrer at rundt 4500 ble fjernet fra kirke-registeret både i fjor og i år. Les mer på Fritanke.no [8938]

► Selv om Stortinget i 2009 vedtok å fjerne blasfemiparagrafen er den fortsatt aktiv. Det skyldes at paragrafen ikke ble fjernet fra gjeldende straffelov, men fra den nye som ble vedtatt i 2005. Denne er fortsatt ikke trådt i kraft, og det kan drøye helt til 2014. Les mer på Fritanke.no [8893]

F. Thomas Brun

01

TEGNET MUHAMMED

Fritt Ords pris-vinner Sara Mats Azmeh Rasmussen har tegnet profeten Muhammed. Det gjorde hun fordi hun angret på sin kritikk av det franske satiremagasinet Charlie Hebdos publisering av Muhammed-tegninger etter oppstyret rundt «Innocence of Muslims»-filmen.

☛ – Nå finnes det bare en ting å gjøre: Jeg prøver å rette på min grove feil. Samtidig må jeg reflektere rundt årsaken bak denne fravikelsen fra mine klare prinsipper og konsekvente forsvar for ytringsfrihet gjennom flere år, skriver hun på sin blogg der hun la ut tegningen. Da Fri tanke intervjuer henne i begynnelsen av oktober har hun ikke fått noen trusler.

– Det er ikke sikkert det blir noe bråk i det hele tatt, og hvis det blir noe kan det godt komme lenge etterpå. Slikt er lite forutsigbart. Samtidig kan

jeg ikke gå rundt å la livet mitt bli styrt av dette, sier hun.

Hun sier ytringsfriheten og religionskritikken er det viktigste for henne. Men hun er ikke tilhenger av å tegne profeten som gris eller hund.

– Det synes jeg er billige provokasjoner. Det jeg prøver å gjøre, er å manøvrere meg inn i en mellomposisjon, der jeg tegner profeten, men gjør det på en måte som kan få folk til å tenke. Min bakgrunn fra et muslimsk land er også viktig. Målet mitt er ikke å håne, men å utfordre. Og for å kunne

01 «Hvis du ikke liker å bli tegnet, dekk deg til, profet» er bildeteksten til bildet Azmeh Rasmussen har publisert på Saramatsblogg.blogspot.no.

utfordre, må man også kunne bruke noen sterke virkemidler. Jeg håper dette kan få flere muslimer til å tenke gjennom hvor viktig ytringsfriheten er. ❖

Les hele intervjuet på Fritanke.no [8926]

FÆRRE MED RELIGIØS TILKNYTNING

☛ Rundt en femtedel av USAs befolkning sier nå at de ikke har religiøs tilknytning, mot 15 prosent i 2007 ifølge en ny undersøkelse fra Pew Research Center. Dette er det høyeste tallet som noensinne har blitt registrert for denne gruppa. Årsaken er først og fremst generasjonsskifte. I gruppa over 65 år er det bare ni prosent som ikke har noen

religiøs tilknytning, mens tilsvarende tall for aldersgruppa 18-29 er hele 32 prosent. Jo eldre du er, jo sterkere religiøs tilknytning.

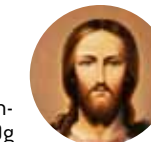
Ingen religiøs tilknytning betyr ikke at de er ikke-troende, mange betegner seg som spirituelle eller tror på gud. Men det store flertallet av de ikke-tilknyttede er likevel ikke på jakt etter en ny religion. De mener med et overveldende flertall at religiøse organisasjoner er alt for opptatt av penger, makt og politikk.

Rundt fem prosent av amerikanerne betegner seg som ateister eller agnostikere.

VIL FILME JESU GJENKOMST

☛ Siden det nærmer seg Jesu gjenkomst, har nå to av USAs største kristne

tv-kanaler etablert kontorer med utsikt til Oljeberget i Jerusalem for å kunne dekket gjenkomsten på *direkten*. Og for at ingen skal gå glipp av noe, har de sågar plassert webkamera som kontinuerlig er rettet mot stedet der Herren vil lande.

HUMANISTVETERAN DØD

☛ Den amerikanske humanistpioneren **Paul Kurtz** døde 20. oktober, 86 år gammel. Han har blitt kalt «den sekulære humanismens far» og var sentral i utviklingen av skeptikerbevegelsen. I 1976 grunnla han Committee for the Scientific Investigation of Claims of the Paranormal (CSICOP) som senere skiftet navn til Committee for Skeptical Inquiry (CSI). Dette utviklet seg senere til å bli en

del av Center for Inquiry - en organisasjon som jobber med å undersøke paranormale påstander på vitenskapelig vis.

Kurtz har gitt ut over 50 bøker om humanisme og skeptisisme og var med-president i den internasjonale humanistunionen IHEU fra 1986 til 1994.

– Paul satte meg på sporet av humanismen på 70-tallet. Jeg leste alle hans bøker, og vi ble gode venner også privat. Det gjør vondt å miste ham, sier Levi Fragell.

Les mer på Fritanke.no [8941].

NY SKEPSIS-LEDER

☛ Mona Hide Klausen [32], etterfølger Marit Simonsen [28] som leder i Foreningen Skepsis. Hun har en mastergrad i kognitiv nevropsykologi og var hovedredaktør og medforfatter for boka *Skepsis – Guide til kritisk tenkning*, som kom på Humanist forlag i sommer.

– Vi vil jobbe mer med vitenskapsformidling, folkeopplysning og forbrukerbeskyttelse, og være tilstede der folk er. Vi har vinden i ryggen, og jeg har tro på at vi skal greie å bli mer synlige, sier hun. Hvem ellers er med i styret? Og blir det skeptikerkonferanse *Kritisk Masse* til neste år?

Les mer på Fritanke.no [8945]

Også Israel har sine svartkledde «talibankvinner», men de er ikke muslimer. Sekulære og ultraortodokse jøder kjemper om landets framtid, og sistnevnte vokser stadig i antall.

KAMPEN OM FREMTIDEN

T Frida Sebina Skatvik F NTB Scanpix

JERUSALEM: Dypt nedsunken i familiens treseter sitter en kvinne i begynnelsen av 30-årene. Det er lørdag og sabbat, og for mange sekulære jøder betyr sabbaten tvungen hvile. Offentlig transport står stille, kafeene er stengt. Enkelte tar begrensningene på alvor og lar ikke bare bilen stå, men venter med å trekke ned i toalettskålen til sabbaten er over. Torah-loven om ikke å tenne ild på sabbaten blir tolket til ikke å bruke elektrisitet – noe som kan by på utfordringer.

TV-nyhetene viser bilder av ultraortodokse jøder, som for ellefte lørdag på rad har samlet seg i sentrum for å kaste stein og skjellsord etter forbigående biler. En politimann kommer kjørende til stedet, men blir alvorlig skadet av en stein i hodet.

– De er gale, sukker Anna fra sofaen.

– Til og med politi og sykebiler kaster de stein etter. De har alltid gjort det i sine

nabolag, men nå har de begynt i sentrum også. Det er blitt umulig for sekulære å leve i Jerusalem, mener hun. Likevel har hun ikke særlig lyst til å flytte.

– Mens jeg har kastet bort tre år av livet på militærtjeneste, kan de sitte hjemme og studere. Ingen jobber, betaler skatt eller bidrar til fellesskapet. Likevel får de lom-mene fulle av statsstøtte.

DET ER LENGE SIDEN Israels første statsminister, Ben Gurion, fritok 400 rabbinerelever fra å tjenestegjøre i de israelske forsvarsstyrkene. Lite visste han at den privilegerte gruppen skulle utgjøre 10 prosent av Israels befolkning innen seksti år, 21 prosent av barneskoleelevene – og et voksende irritasjonsmoment for den skattebetalende middelklassen. Med en fødselsrate fire ganger så høy som resten av befolkningen, mener demografer de ultraortodokse vil utgjøre én av fem israelere innen tjue år. Nabolag som for fem år siden var sekulære er nå helt eller delvis kjøpt opp av «svartkledde».

PÅ YAD VAHEM, verdens største minnesmerke over Holocaust på fjellsiden over Jerusalem, har noen benyttet natten til å spre anti-sionistisk propaganda.

«Takk, Hitler, for det fantastiske Holocaust du arrangerte for oss», står det med sorte bokstaver på lys sandstein. En russisk kioskinnehaver rister oppgitt på

01 politimann forsøker å appellere til de ultraortodokse demonstrantene som blokkerer en hovedgate i Jerusalem, om å fjerne seg og slippe trafikken forbi. Men demonstrantene vil tvinge alle til å respektere sabbaten.

01

02

03

► hodet over nyhetene. «Takket være deg fikk vi en stat av FN!» Bokstavene er ikke arabiske. De er hebraiske, men feilstavet. På en annen vegg: «Om Hitler ikke hadde eksistert, ville sionistene oppfunnet ham». På en tredje: «Sionistene ønsket Holocaust». Til sammen er over ti vegger ødelagt.

«Ekstreme anti-sionister» mistenkes å stå bak hærverket, som vaskes vekk og males over samme dag.

Senere blir tre menn arrestert. Politiet har funnet spraybokser, palestinske flagg og dokumenter som antydte iveren for en snarlig utsettelse av Israel. Gjerningsmennene viste seg å tilhøre den ultraortodokse jødiske gruppen Neturei Carta.

NOEN DAGER SENERE sitter tre ultraortodokse menn rundt et bord på en uterestaurant i Vest-Jerusalem. De er alle overvektige, snakker en blanding av jiddisch og amerikansk og bestiller vin. Servitøren spør om de ikke vil åpne vinen selv.

– Du kan åpne den, sier den ene.
– Så lenge du ikke kjører på sabbaten.
Latter. Servitøren bekrefter at han

lar bilen stå og trekker opp korken. Koshervin skal ikke bare lages, men åpnes og drikkes av rettroende.

– Finner du deg i det?, spør jeg servitøren, antagelig en student, som etter utseende å dømme er troende til å sette seg bak rattet på en lørdag.

– Selvfølgelig, svarer han da følget av høye hatter og slangekrøller er gått.

– Det er hos de ultraortodokse pengene ligger.

Blant israelere genererer ikke dagens nyheter annet enn resignert likegyldighet, høyst oppgitte skuldertrekk.

– Når vi feirer Yom Ha'atzmaut – Israels uavhengighetsdag – går de i sørgemarsj, sukker ekspeditøren i en helsekostforretning.

– Men jeg foretrekker ikke å tenke på det.

NETUREI CARTAS PROGRAM – oppløsningen av staten Israel – holdes på ingen

Takk, Hitler, for det fantastiske Holocaust du arrangerte for oss.

måter skjult. Lederne lar seg avbilde i håndtrykk og varme omfavnelser med palestinske ledere, pleier hyppig kontakt med den iranske presidenten Mahmoud Ahmadinejad og skrev takkebreve til Hizbollahs leder,

Hassan Nasrallah, etter den libanesiske militsens vellykkede motstandskamp mot Israel. I tillegg holdes det til stadighet konferanser i arabiske land for å pleie felles interesser og fortelle «sannheten» om Holocaust.

Flere rabbinere, fra det ultraortodokse miljøet generelt og Neturei Carta spesielt, beskylder nemlig jødene for selv å ha stått bak Holocaust. Ledere av den sionistiske verdensbevegelsen hadde, ifølge disse, spesielle interesser i katastrofen: de visste at den måtte lede til etableringen av en jødisk stat. Den *virkelige* Hitler er derfor ikke Adolf Hitler, men Theodor Herzl – grunnleggeren av moderne sionistisk ideologi.

Det handler ikke først og fremst om sympati med palestinerne sak. Neturei Carta ønsker ødeleggelse av den israelske staten, ikke utelukkende fordi den er sekulær, men fordi konseptet om en suveren, jødisk stat strider mot de religiøse lovtekstene. Først med Messiahs komme skal Israel gjenopprettes. Derfor støtter de palestinerne uavhengighetskamp.

Å FORVILLE SEG INN I MORASHA, ett av flere ultraortodokse nabolag, er som å bli kastet tilbake i tid. Smale gater, små kalksteinhus med inntrukne vinduer og arabiske fliser, bygget lenge før Theodor Herzl – etter å ha bevitnet Dreyfus-rettsaken i Frankrike – fikk ideen om å etablere en jødisk stat. Det israelske flagget ble aldri heist i Morasha, og det er som om sionismen heller aldri festet seg her.

Ingen fortauskafeer, ingen kjedeforretninger. En skal se seg nøye rundt for i det hele tatt å oppdage spor av egen tid. En parykkmakerforretning. En sikringboks med klistremerker. Ett av klistremerkene er trykket på engelsk, med stavfeil: «Jeg har

studert Halacha og funnet, at jøder må leve under palestinerne.» Et annet budskap er trykket på engelsk, arabisk og jiddisch: «Jøder er ikke sionister». En brilleforretning. Det er god butikk i området. Alle menn, også små gutter, går med briller.

En kvinne med tungt hår som ikke blåser i vinden spør om jeg er «goy» – ikke-jøde. Mennene ser helst ned i bakken når jeg går forbi. De fleste bærer et lærbundet eksemplar av Torah under armen, alle med hastige skritt, som om de er på vei til noe viktig. I en forretning med kosher-produsert vin evakuerer en mann til bakrommet idet jeg kommer inn, en annen beskytter øynene med håndflaten.

KVINNENE ER SORGTUNGT antrukket i mørke jakkeslag, tildekket hår og lange skjørt, som regel med en hale av unger etter seg. Kleskoden er trykket på store metallskilt, repetert ved hvert gatehjørne: «Til kvinner og jenter: vi ber dere innstendig om ikke å passere vårt nabolag i usømmelige klær». I liten skrift: «Ingen bukser, trange klær, korte skjørt, åpne bluser eller bare armer.»

01 Helt siden grunnleggelsen av den politiske sionismen, har ultraortodokse jøder motsatt seg det de mener er en foregripelse av Guds vilje. De har aldri anerkjent staten Israel.

02 Holocaustminnesmerket i Jerusalem ble i sommer oversprøyet med anti-israelske slagord i hebraisk, blant annet «Om Hitler ikke hadde eksistert måtte sionistene ha oppfunnet ham».

03 Heldekkede jøddinner, som har fått navnet «Taliban-mødre» av den israelske pressen, er en konservativ gren innen ultraortodoks jødedom. Bevegelsen, som først oppsto i 2005, dekker seg til på muslimsk vis for å «redde menn fra seg selv».

Enkelte har bragt den allerede regulerte anstendigheten til et nytt nivå. De bærer sorte, lange slør, ansiktet helt eller delvis tildekket. I israelsk presse har de fått tilnavnet «Taliban-mødrene». Heldekkede jøddinner er et nytt fenomen, også for israelere. For fem år siden var det omtrent ingen som hadde hørt om dem. Nå har de allerede rukket å skaffe ►

De ultraortodokse

Også kalt Haredi-jøder, oppsto som en fromhetsbevegelse i Øst-Europa på 1700-tallet, der de motsatte seg det vestlige opplysningsprosjektet til fordel for jødisk mystikk. Språket er derfor ikke hebraisk, men jiddisch.

Samfunnet i Jerusalem får pengestøtte fra amerikanske diaspora-stiftelser og mindre beløp fra den israelske staten. Er fritatt fra å delta i arbeidslivet og militærtjeneste.

De lever som oftest i isolerte parallellsamfunn, avskåret fra kontakt med moderate og sekulære. Har forbud mot å kle seg i farger, derav tilnavnet «blacks».

Det finnes et vidt spenn av ultraortodokse grupperinger; av de mest ekstreme er Neturei Karta, etablert i 1938. Neturei Karta anerkjenner ikke sionismen, ideologien bak staten Israel. Les mer på deres egen nettside www.nkusa.org.

Den internasjonale humanistunionen IHEU har ingen medlemsorganisasjon i Israel, men det finnes en nettportal for sekulære jødiske seremonier, Tkasim: tkasim.org.il.

➤ seg et rykte i pressen; enten etter å ha blitt stilt for retten for å ha sultet og mishandlet sine barn, eller for ikke å ha blitt stilt for retten etter å ha sultet og mishandlet sine barn. De fleste skal være nyreligiøse konvertitter fra Nord-Amerika.

– Enkelte er ekstreme, men de får uforholdsmessig mye plass i media, sier Osher, en 33 år gammel seksbarns-far som, til min overraskelse, lar seg intervju gjennom mannlig tolk.

– Som at de kaster stein etter biler. Det er veldig få som gjør dette. De fleste er selvfølgelig imot vold.

– *Men jeg så plakater i Morasha som oppfordret til å samles allerede neste sabbat for å kaste stein?*

– Og disse blir revet ned straks de henges opp.

– *Hva skjer med de som blir grepet i steinkasting?*

– Rabbimene foretrekker ikke å vite hvem de er.

– *Så det blir ikke rapportert til politiet?*

– Nei. Men hvis det er en spesiell person som stikker seg negativt ut, så vil han bli innkalt til samtale.

– *Med rabbineren?*

– Ja.

JEG ER USIKKER PÅ OM jeg skal rette blikket over hustakene eller på Osher, som har festet blikket på et punkt i luften. Han forteller at også han har en fortid som sekulær. Så kom spørsmålene. Om meningen med militærtjenesten, Israel og livet generelt. I India fant han svarene. Ikke slik vanlige selvhjelpsturister finner seg selv i India, men hos Habad – verdens største jødiske organisasjon, representert i 950 byer.

Dette forklarer hvorfor Osher, i motsetning til de aller fleste ultraortodokse, har tatt seg tid til å prate med en utenforstående. Habad-jøder er nemlig overbeviste om at deres budskap, om

det bare spres raskt nok, vil fremskynde Messias komme.

– De hjelper alle – til og med kvinner, forklarer Osher.

– *Med hva?*

– Med å huske at man er jøde.

Svaret på neste spørsmål er allerede antydnet. Hva synes han om sionismen? Først nøler han. Så:

– Det er blitt begått mye anti-judaisme i sionismens navn. Russere, etiopiere og arabere busset til Israel under den sionistiske «retten til å returnere». De er ikke engang jøder, men kjøpt og betalt av staten. Men vi trenger ikke å kjøpe jøder! Vi trenger ikke å masseutrydde palestinerne!

DEN MYKE, OVERBÆRENDE stemmen er blitt erstattet med utestemme og et sydende engasjement.

– Før var vi faktisk i flertall!, roper han og gestikulerer med en glemt, rykende sigarett mellom fingrene.

– *Vi?*

– Jødene! Før Holocaust! Judaisme handler om å studere. Men så skulle sionistene finne opp en ny type jøder. En «ny jøde» som undergraver egentlig judaisme til fordel for politisk ideologi.

Over hustakene er solen på vei ned. Et syn for øyet, det blir vi enige om – før Osher forsvinner for å be. Kanskje er det ham, og ikke staten Israel, som er på parti med framtiden. ❖

01 Mens noen gater i religiøse nabolag er stengt under sabbaten, er hovedtrafikkåre åpne. Ultraortodokse haredim har i seinere tid flere ganger marsjert i gatene i Jerusalem og blokkert biltrafikken.

02 Haredi-jødene bidrar minimalt til samfunnet og er fritatt for mange samfunnsplikter. På Israels nasjonaldag brenner de gjerne flagget.

01

02

01

02

Aksjonerer for fengslet egyptisk ateist

F Corbis / NTB Scanpix, Facebook

01 Den egyptiske ateisten og dataingeniøren Alber Saber (27) ble for snart to måneder siden arrestert for blasfemi, etter at utdrag fra den kontroversielle filmen *Innocence of Muslims* ble lastet opp på facebook-siden «Egyptian Atheists», som han administrerte. Da det samlet seg en sint menneskemengde utenfor huset, ringte Sabers mor politiet, som i stedet for å reagere mot den truende mobben, arresterte Saber. Han sitter nå fengslet under kummerlige forhold i påvente av rettssaken, som er berammet til 14. november. Både Amnesty International og IHEU har engasjert seg i saken hans.

02 Det har også meningsfeller og sympatisører på Facebook. Der er det startet en støttegruppe. En måte folk viser sin støtte på, er ved å poste bilder av seg selv med budskapet «Free Alber Saber». Du kan også vise at ateisme ikke er en forbrytelse, på facebook.com/Free-AlberSaber. Også Humanistisk Ungdom har engasjert seg.

Les mer på Fritanke.no [8932]

Det nærmer seg adventstid i skolen. Det er fortsatt en høysesong for frustrasjon for humanetikerforeldre.

JULEGUDSTJENESTER OG SLIKT TIL BESVÆR

T Kirsti Bergh

ENGLEKORET STÅR KLAR; Maria, Josef og gjeterne er klare; og så kommer prosesjonen med kateket i spissen og barn med kors, lys, blomster og Bibelen. Det er adventslysetening og framføring av julespill. Englekoret – i hvite kjortler med vinger, sydd av flittige mammaer – synger: «Vi hyller Jesus, kongenes konge! Hans navn er Under – Hans navn er Råd giver Freds fyrste og Majestet! Han er den Største».

En scene fra en søndagsskole? Nei, dette er utdrag fra fjorårets på en norsk skole.

– Skolen sier at dette ikke er religionsutøvelse eller forkynnning, forteller en mor, som ønsker å være anonym.

– Men en hel måned driver de og øver på framføring, med sanger som hyller og tilber gud, og med kateket involvert.

For, paradoksalt nok, julegudstjenester kan ikke være del av RLE-faget – for der er det forbud mot forkynnelse og påvirkning til tro – men det er helt greit med skolegudstjenester så lenge de ikke er direkte koblet til noen av skolens fag. Forstå det den som kan.

Mora vi har snakket med reagerer på at skolen ikke har forståelse for at dette samrøret kan oppleves problematisk for noen. Løsningen er at de kan få fritak, men det mener hun blir å diskriminere og skille barn på religiøst grunnlag.

– Skulle mitt barn tas ut hver gang de skulle øve?

Den samme problemstillingen løftet Anne Bjørke fram i et leserinnlegg på Fritanke.no for fire år siden, da hennes datter gikk i tredje klasse. Etter å ha flyttet fra pluralistiske Oslo til en mer monokulturell bygd utenfor Bergen, fikk hun sjokk over samrøret mellom kirke og skole. Så hun ble den «vanskelige» mora, som sørget for at det ble informert om mulighet til fritak, at det etter hvert også ble alternative opplegg.

MEN HVA HJELPER DET med fritaksmuligheter og alternative opplegg hvis forberedelsene – med klart forkynnende innhold – til julegudstjenesten skal foregå i fellestimene?

– Det har jeg reagert veldig på, forteller Bjørke. De sendte henvendelser til skolen og påpekte at slik organisering nødvendigvis ville føre til at en del elever ville føle seg ekskludert. Svaret var i korte trekk «tradisjon, tradisjon», og at det var helt greit om datteren ikke deltok på denne delen av opplegget. Det er ikke all pedagogisk tenkning hun er like imponert over.

– Det provoserer meg at ikke skolen tar ansvar, sier hun. – Skolen er pålagt å gjøre dette i samråd med foreldre, men skolen gjør bare som den alltid har gjort. Helt til det kommer foreldre som gidder å bruke tid på ▶

01 Religionspåvirkning eller bare kulturformidling?

Utdannings- direktoratets retningslinjer

Skolen kan gjennomføre gudstjenester som en del av generell kultur- og tradisjonsformidling.

Gudstjenesten kan ikke være en del av RLE-faget.

Det må:

Skje i samarbeid og forståelse med hjemmene

Være enkelt for hjemmene å forstå hva de eventuelt skal be seg fritatt for

Bli gitt informasjon i så god tid at hjemmene som ønsker det, med rimelig frist kan melde om fritak

Sørges for ikke-diskriminerende fritaksordninger eller alternativer som er gode for dem som melder fritak

Ikke være slik at hjemmet må gi ut informasjon om egen tro

Les mer på human.no/Skolesider/Jul/

- ▶ å presse på for alternative arrangement. Jeg synes skolene skal ta ansvar og lage likeverdige tilbud på eget initiativ!

Hun vet om flere skoler der julegudstjenester arrangeres som de alltid har gjort, uten tilbud om alternative opplegg.

BJØRKE SYNES DET er problematisk når ulike autoritetspersoner framstiller egen tro som sannheten.

– Jeg opplevde at noen ga veldig klare svar uten rom for tolkning. Og barn tar det for god fisk. Da blir det vanskelig for deg som forelder å si at de skal tenke selv og finne ut av ting.

Det var mest sårt da barna var små. Men de har hele tiden fått velge selv, selv om det har vært tydelig noen ganger at de skulle ønske mamma og pappa ville velge for dem.

Mange ganger følte de nok heller ikke at de hadde et reelt valg på grunn av måten dette ble lagt frem på av lærerne, og på grunn av forberedelsene som pågikk i skoletiden.

– Jeg mener personlig at religionspåvirkning av barn er helt feil. De evner ikke å ta stilling til disse altfor store spørsmålene. Jeg vil at dette skal være et valg som barnet skal ta når det blir stort nok, sier den anonyme moren, som beskriver seg som litt åndelig, men som en praktisk ateist i forhold til barnet sitt.

– I moralsk prat hjemme trekker jeg fram det jeg kan fra alle religioner – det etiske, ikke påbudene. Da kan jeg si «dette er noe Jesus sa, eller Buddha sa». For meg er det viktig at de ikke føler at det er noen som står til doms over dem. Og at det er like greit ikke å tro som å tro.

RÅDGIVER I HUMAN-ETISK FORBUND, Lars-Petter Helgestad synes det er paradoksalt at religiøse arrangement i RLE-faget ikke er tillatt, men at det

er greit med religiøse arrangement i skolens regi utenom.

– Men denne løsningen er bare en byråkratisk konstruksjon som myndighetene laget etter dommen mot KRL-faget, for å sikre at gudstjenester og andre statskirkelige aktiviteter fortsatt kunne bli gjennomført, sier Lars-Petter Helgestad, rådgiver i Human-Etisk Forbunds ideologi- og livssynsavdeling.

– Dette utnyttes av mange skoler. Enda mer spesielt er de kommuniststyrene som de siste årene har vedtatt at alle skoler må ha skolegudstjenester. Disse kommunene virker ikke i stand til å forstå forskjellen på religion og kultur, og setter livssynsminoritetene i en veldig vanskelig situasjon.

HAN TROR IKKE det i praksis er mulig å gjennomføre ikke-diskriminerende fritaksordninger som ikke innebærer at enkeltelever – når de er få – vil føle seg utenfor fellesskapet på skolen

– Viser at mange skoler fortsetter som før med kristne aktiviteter for elevene, og at de er dårlige på å informere foresatte om aktivitetene og fritaksretten. Human-Etisk Forbund må følge med, sette søkelys på grelle eksempler og hjelpe til med å opplyse om regelverket som skolene er forpliktet til å følge, sier han. ♦

Les mer på Fritanke.no [8960]

01 Anne Bjørke og mannen Kristian Gromholt fikk kultursjokk da de flyttet fra Oslo til Hordvik, der det i begynnelsen ikke var noe spørsmål om hvorvidt barna skulle delta på julegudstjenesten i bedehuset eller ei.

02 Ikke alle forstår retningslinjene fra Utdanningsdirektoratet. I Våler kommune har formannskapet overstyrt en skole i spørsmålet. Se Fritanke.no [8908].

01

F. Bjørn-Erik Larsen

02

F. NTB Scanpix

Støtt HAMUs arbeid – gi en symbolgave til jul!

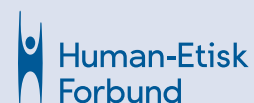
HAMU er Human-Etisk Forbunds hjelpeorganisasjon. Formålet er å fremme menneskerettigheter i utviklingsland hvor krenkelser skjer på grunn av undertrykkende livssynstradisjoner, kulturelle fordommer eller manglende opplysning.

I samarbeid med lokale humanister er HAMU involvert i prosjekter i India, Nepal, Uganda og Nigeria.

Du kan støtte HAMUs arbeid gjennom å bestille et gavekort på en symbolsk gave. Se human.no/gavekort

Les mer om HAMUs arbeid på hamu.no

Vis humanisme i praksis – støtt HAMUs viktige arbeid

Forbundet

GENERALSEKRETÆREN

NOTISER

STYREMEDELMET

DE FRIVILLIGE

HUMANISTISK UNGDOM

F. Tøm-Henning Bratlie

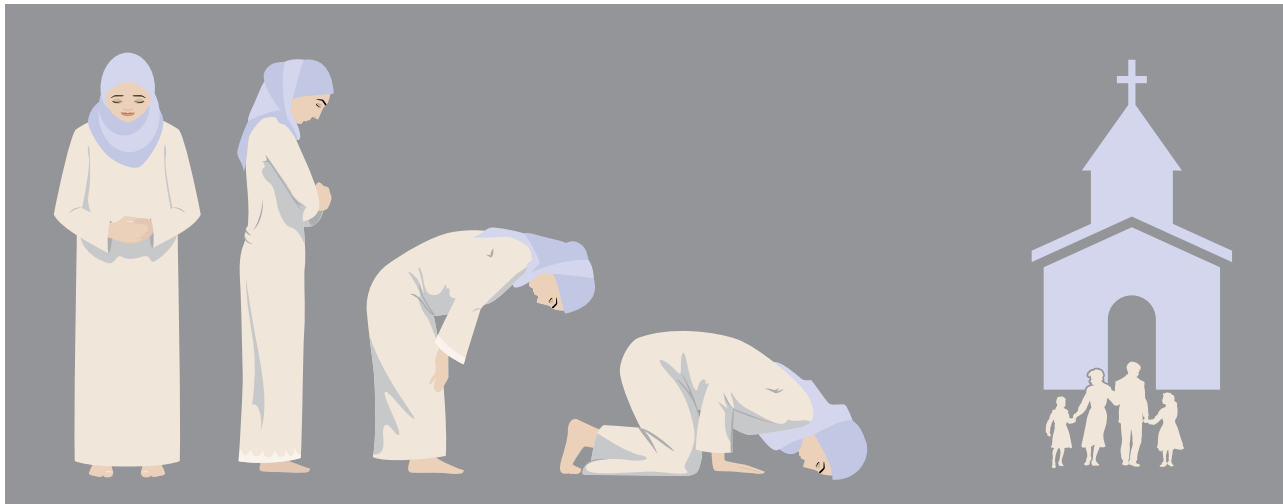

Konfirmasjon for eldre

Gratis konfirmasjonskurs for dummies – dvs for konfirmantforeldre – ble en suksess under Humanistisk uke i Akershus. I løpet av et par-tre timers kveldskurs fikk foreldre en smakebit på hva de håpefulle skal gjennomgå i løpet av sitt 20 timers kurs, og måtte også agere som konfirmanter. Med litt forskjellig vri ble kurset arrangert både i Bærum, Strømmen og på Eidsvoll.

– Dette er en fin introduksjon for å se hvordan dere setter i gang diskusjoner blant ungdommene, oppsummerte en av mødrene.

Les flere rapporter fra Humanistisk uke på human.no/akershus

F Thinkstock

Nei til religionsutøvelse i skolen

HUMAN-ETISK FORBUND har en klar mening om religion og skole: den norske fellesskolen skal være en inkluderende og konfeksjonsfri fellesarena, og ikke bidra aktivt til forskjellsbehandling. Skolen skal gi elevene kunnskap, også om religioner og livssyn, men religionsutøvelse har ingen plass i skolehverdagen.

Nylig ble det kjent at en Oslo-skole ville åpne bønnenrom for muslimske elever. Skolebyråden stoppet tiltaket og uttalte at skolen er en kunnskapsinstitusjon og ikke en religiøs institusjon. Jeg er enig: tilrettelegging for bønn er ikke skolens oppgave. Men så lenge norske skoler inviterer til skolegudstjenester eller gjør gudstjenester i skoletiden til en del av fellesavslutningen før jul, påske eller sommer, er det prinsipielt vanskelig å forsvare et forbud mot bønnenrom.

TIDLIGERE HADDE SKOLEN som formål å gi elevene en kristen og moralsk oppdragelse. I 2008 fikk skolen ny formålsparagraf, med en langt mer inkluderende ordlyd, og argumentet for å drive religionspåvirkning eller trosopplæring, er fjernet fra loven. Allikevel er det kommuner som nylig har vedtatt at deres skoler skal tilby skolegudstjenester. I Våler kommune ble en rektor overprøvd av formannskapet som besluttet at alle grunnskoleelever skal tilbys minst én gudstjeneste i året. I Skiptvet kommune har rådmannen

01 Det er ikke skolens oppgave å tilrettelegge for religiøs aktivitet.

bedt en rektor om å gjeninnføre skolegudstjenester og kirkevandring. Mange skoler legger også til rette for det kristne skolelagets møter og -andakter.

LIKEBEHANDLING AV ULIKE livssyn er et viktig prinsipp, men det sitter tydeligvis langt inne å gjennomføre dette i skolen. Tradisjonen med skolegudstjenester og tilrettelegging for skolelagsvirksomhet har ført til forskjellsbehandling. En del rektorer har sett dette og har tatt beslutninger som gir likebehandling. Men det tas også lokale avgjørelser som forsterker forskjellsbehandlingen, både gjennom «plikttig» skolegudstjeneste og gjennom forbud mot bønnenrom. Derfor er det viktig at Kunnskapsdepartementet nå gir tydelige retningslinjer om at tilrettelegging for religionsutøvelse ikke er skolens oppgave. ♦

T. Kristin Mile, generalsekretær Human-Etisk Forbund

Human-Etisk Forbund

Ønsker du mer utfyllende informasjon om Human-Etisk Forbunds livssynspolitiske standpunkt?

Se human.no/livssynspolitikk

01

HVORDAN BEKJEMPE EKSTREMISME?

– Det er ekstremistisk å insistere på et virkelighetssyn som avviker fra den beste kunnskapen vi har, sa Lars Gule, som var den første i rekken av flere innledeerne på Human-Etisk Forbunds landskonferanse i oktober. Der var drøyt 120 deltagere fra hele landet - både tillitsvalgte, ansatte og menige medlemmer - samlet til foredrag og samvær. Blant foredragsholderne var flere som kommer med bok i tilknytning til tematikken, blant annet Audhild Skoglund, som skriver om «de sinte unge menn».

Og Tina Shagufta Kornmo fra Nettverket LIM snakket om hvordan de jobber mot muslimsk ekstremisme. – Humanistbevegelsens grunnleggere forstod bevegelsen ikke bare som et alternativ til religion, men også som et alternativ til totalitære politiske ideologier, understreket Terje Emblerland, tidligere redaktør i HEF-tidsskriftet Humanist, nå forsker ved Holocaustsenteret. Han var hentet inn for å se på rasjonalismens farer, men benyttet samtidig anledningen til å løfte fram det positive. Avstands-

01 Tina Shagufta Kornmo ønsket mer støtte fra HEF i sitt arbeid mot hijab i skolen og forsvaret.

taken til ekstremisme handler ikke bare om etikk og anstendighet, men at det totalitære ved slike bevegelser bryter med selve grunnlaget for vårt livssyn, mot den humanistiske erkjennelsesteoretiske posisjon - vår rasjonalisme, mente han. ♦

Les fylldig referat på Fritanke.no {8943}

LEGGER NED KRISEBEREDSKAPSGRUPPA

Human-Etisk Forbund har drøftet hvordan forbundet skal satse på omsorg i fremtiden. Konklusjonen er at forbundets nasjonale kriseberedskapsgruppe legges ned, men lokale grupper kan videreføres. Hovedstyrets har stadfestet at forbundet skal

fortsette sitt pådriverarbeid for et offentlig livssynsnøytralt tjenestetilbud. Skal HEF ha omsorgstilbud lokalt, må lagene selv beslutte om de har den nødvendige økonomiske og menneskelige kapital og om de vil gi et tilbud eller ikke. Satsningen på livssynssamtalepartnere skal fortsette, og opplæringen skal drives fra forbundets hovedkontor med sentral finansiering. Hele saken skal legges fram til drøfting på HEFs landsstyremøtet i november, for så å inngå i del av saken om nytt arbeidsprogram og prinsippprogram på landsmøtet i 2013.

Human-Etisk Forbunds visuelle profil har i løpet av høsten fått en liten oppussing, og resultatet foreligger snart, med litt forandret logo, nye mønstre, farger og bilder. Følg med, følg med.

Med 80 000 medlemmer har Human-Etisk Forbund et stort potensial for aktivitet. Nå skal forbundet utarbeide en rekrutteringsstrategi, med mål om å øke rekruttering av frivillige og tillitsvalgte og hvordan oppnå det målet

Human-Etisk Forbund støttet årets TV-aksjon med kr 150 000. Forbundet verdsetter organisasjonens arbeid for menneskerettigheter.

Human-Etisk Forbunds hovedstyre vedtok et uttalelse som støtter ytringsfrihet og retten til å være religionskritisk, etter Pussy Riot-dommen og en gresk blasfemi-retts sak. HEF oppfordrer samtidig norske myndigheter til å fjerne straffeloven i egen straffelov.

► Ulikt mange tros-samfunn opererer ikke Human-Etisk Forbund med barnmedlemskap, men alle tros- og livssynssamfunn kan få offentlig støtte for medlemmers barn under 15 år. Det ønsker også forbundet, og nylig fikk medlemmer mellom 22 og 55 år brev med oppfordring om å registrere eventuelle barn. Blir de ikke medlem strykes de etter fylte 15 år.

► Human-Etisk Forbunds vekst både i antall medlemmer og ansatte gjør at Humanismens hus i Oslo er i ferd med å bli for lite. Jakten er i gang, og blant kravene til nye lokaler er at de må tillate profilering av forbundet, at de har gode møtelokaler og at både Humanist forlag, Akershus og Oslo fylkeslag og Humanistisk Ungdom blir med på lasset.

► Rettelse: tidligere styreleder i Human-Etisk Forbund, Roar Johnsen, sitter fortsatt i styret i den internasjonale humanistunionen IHEU, men nå som kasserer, ikke nestleder. Sonia Eggerickx er fortsatt president.

MORO Å VÆRE MEDLEM NR 80 000

👉 Midt i september rundet Human-Etisk Forbund 80 000 medlemmer. Arild O. Odne (63) fra Hønefoss ble selveste medlem nr 80 000. Han ler hjertelig når Fri tanke ringer.

– Jeg skulle jo gjort det for 40 år siden, forteller han.

– Jeg har tenkt på det fryktelig lenge, men jeg har ikke gjort noe med det. Det irriterer meg at jeg blir tatt til inntekt for den norske statskirka, og det blir jeg gjort hvis jeg ikke gjør noe aktivt. Så fikk jeg se Human-Etisk Forbunds stand på Hønefoss forleden tenkte jeg: «Nå skal jeg virkelig gjøre det!» Odne har betegnet seg som ateist i alle år, og slik oppsummerer han sitt credo:

– Jeg tror på det gode i mennesket, på mellommenneskelig relasjoner: at man skal behandle omgivelsene tålelig ålreit, da blir du selv tålelig ålreit behandlet. Å melde meg inn i Human-Etisk Forbund er naturlig konsekvens av det jeg tror på og står for. ♦

Les mer på Fritanke.no (8913)

ETISK LIPPESTAD

👉 – Vi må se på oss selv og våre egne holdninger, sa advokat Geir Lippestad til over 500 framøtte under et foredrag i regi i Trondheim Human-Etisk Forbund. Lippestad fokuserte på at ideene til Anders Behring Breivik er på fremmarsj flere steder.

– Hva skal vi gjøre for å gi ungdom som vokser opp en verktøykasse som gjør dem i stand til å motstå disse tankene?, spurte han blant annet. Les hele saken fra møtet på Fritanke.no (8940)

Var høygravid og nyengasjert

Et hovedstyremedlem svarer

T Kirsti Bergh F Adam Stirling

Høygravid meldte Sissel Nordnes seg som kursleder for Humanistisk* konfirmasjon da eldstesønnen skulle til pers.

Født sånn eller blitt sånn – hvordan ble du humanist?

– Jeg tror jeg ble født sånn. Til tross for lite religiøse foreldre, begynte jeg på søndagsskole og husker jeg tidlig undret meg og stilte kritiske spørsmål. I tillegg lærte mine proletarforeldre meg å respektere folk uavhengig av hva slags bakgrunn de hadde. Jeg fikk med meg humanistiske verdier selv om mine foreldre ikke kjente til forbundet.

Hva legger du i det å være humanist?

– Det forplikter meg til å sette mennesker i sentrum og ikke være egoistisk. Jeg har friheten jeg som menneske er født med, men jeg har ansvar for å bruke den godt i forhold til meg selv og i forhold til andre. Vi trenger ikke dogmer for å finne ut hvordan vi skal leve livene best mulig for oss selv og andre.

Hva fikk deg engasjert i Human-Etisk Forbund?

– Jeg meldte meg inn i 1981, men først da min eldste sønn skulle konfirmeres ble jeg aktiv. Tromsø lokallag gikk ut og etterlyste kursledere. Jeg meldte meg – høygravid – og hadde med babyen på kurskveldene. Etter hvert ble jeg engasjert i å forbedre kurset og jobbet med konfirmasjon i ti års tid før jeg ble valgt inn i fylkesstyret.

HHvilke egenskaper bringer du inn i Hovedstyret?

– Jeg er en pragmatiker og tenker praktisk, og kontakt med grasrota er min styrke. Det å ha med perspektivet til folk der ute i fylkes- og lokallag og stille spørsmålet «hvordan kan dette fungere for dem der ute?». Rundt om i landet er det forskjeller i ressurser, kultur, miljø og avstander.

Hva mener du er de viktigste oppgavene for Human-Etisk Forbund – og deg – akkurat nå?

– Kjernesakene er alltid viktige, og det arbeidet ivaretas godt. Jeg er opptatt av det arbeidet som nå skjer i organisasjonsutvalget: hvem skal vi som organisasjon være og hvem skal vi være til for? Jeg synes det er viktig å fokusere på hvordan vi skal være noe også for de passive medlemmene. Jeg er opptatt av at vi må åpne oss ut mot vanlige medlemmer og ut mot lokalmiljøene vi er del av.

Bør Human-Etisk Forbund engasjere seg mer i etiske spørsmål?

– Ja. I saker som for eksempel bioteknologi må vi engasjere oss som høringsinstans, men det å gå ut med uttalelser i aktuelle saker – der tror jeg vi må velge med omhu. Jeg synes det var viktig å uttale seg om asylbarna, omskjæring og om yttringsfrihet. Der enkelt-individer eller store grupper rammer, der skal vi uttale oss.

Er du flink til å ombestemme deg?

– Det er jo gjennom diskusjoner og samtaler at man får ny kunnskap og nye innfallsvinkler. Og slik kan man justere sine oppfatninger. Jeg er veldig sjelden skråsikker og tror jeg er flink til å ombestemme meg. Jeg tar ikke nødvendigvis et helt annet standpunkt, men blir mer nyansert.

Hvor viktig er det å være religionskritisk?

– Vi kan ikke være religionskritiske bare for å være det. Men der religion rammer enkeltindivider, eller grupper og samfunn – er det på sin plass å si fra. For eksempel ved omskjæring. For meg er det viktigste den åtte dager gamle babyen som mister frihet til å velge livssyn selv. Der kan vi kritisere religiøs praksis, og det tror jeg er viktig. ♦

* Den gang Borgerlig konfirmasjon

Sissel Nordnes (56)

Yrke:
Lærer i grunnskolen

Konfirmert:
Kirkelig

Antall år aktive:
21

Hva i forbundet:
Konfirmasjonskursleder, kurslederinstruktør, styremedlem i fylkesstyret i Troms, hovedstyremedlem (2011-)

Human-Etisk gravferd

Humanistisk gravferd er en minnehøytidelighet hvor den avdøde er i sentrum. Seremonien gjennomføres på et rent menneskelig, humanistisk og verdslig grunnlag, uten religiøse innslag.

I over tretti år har Human-Etisk Forbund skolert gravferdstalere og tilbudt seremonibistand, men representanter fra forbundet medvirket også for det i borgerlige gravferder.

Der pårørende ønsker humanistisk seremoni, ber de gravferdsbyrået om å kontakte Human-Etisk Forbund, som så skaffer gravferdstaler.

Det var 575 humanistiske gravferder i 2011, i år vil tallet antagelig bli rundt 630. Omkring halvparten er for ikke-medlemmer.

Det er ca. 160 aktive talere, med en liten overvekt av kvinner. For mer info – se human.no/gravferd

Gravferdstalerens oppgave er stor: å formidle livet til den som er gått bort slik at de etterlatte gjenopplever den som er borte når de tar sitt siste, symbolske farvel.

– DET BESTE ER Å FÅ HØRE «KJENTE DU HAM?»

T Kirsti Bergh F Nadia Frantsen

Stillheten i kapellet i minuttene før klokken ringer. De alvorstyngede menneskene på stolradene. Armer omkring hverandre. De spredte snufsene. Den sorgtunge stemningen.

Men en liten time før er stemningen i det dystertvake Gamle kapell på Vestre gravlund i Oslo – utsmykket av Emanuel Vigeland en gang på begynnelsen av forrige århundre – ganske annerledes. Representantene for gravferdsbyrået pusler rundt og legger på bærebukett og blomsterkranser, tenner lys og tester cd-anlegget de har med seg. På bakrommet er det ikke presten som sitter, men en representant fra Human-Etisk Forbund. Rolf Solheim har vært gravferdstaler i over tretti år. Han sitter med minnetalen som han snart skal holde. En siste høytlesning før selve seremonien.

– Da oppdager jeg kanskje noen uklarheter som jeg har oversett før. Som at jeg må finne ut hvordan et navn skal uttales, smiler han.

For mens de fleste andre av

Human-Etisk Forbunds seremoniopp-gaver innebærer god tid til å planlegge, gjelder det ikke gravferdene. Fra taleren får oppdraget til seremonien skal holdes, kan det gå mindre enn en uke. I løpet av den tida skal gravferdstaleren ta kontakt med de pårørende, møte dem for samtale og seremoniplanlegging, skrive talen og forberede seg på å holde den på en god måte under seremonien.

SOLHEIM INNRØMMER at han fortsatt er bittelitt nervøs før seremoniene, selv etter så mange år. Det tror han nesten er litt sunt.

Så er det viktig at han tar en liten briefing med representantene for byrået. Sammen går de igjennom rekkefølgen i programmet. Sangene er klare til avspilling? Og det er de riktige sangene? Det skal være klokkinging? ▶

01 Gravferdstaler Rolf Solheim forteller hvordan avdøde hele sitt liv hadde vært et omsorgsmenneske og svært familiekjær. Mot slutten var det hun som trengte deres omsorg.

01

02

► Ja. Og kista skal senkes? Ja.

Etterpå tester han at stemmen bærer på talerstolen.

– Du må bruke strengestemmen, sier gravferdskonsulent Lars Olufsen fra Wang humoristisk. Det viser seg at Solheim og Olufsen har møtt hverandre i gravferdssammenheng flere ganger opp gjennom åra.

SÅ TREKKER DE SEG alle stille tilbake. Rolf Solheim setter seg på første rad, og da de sørgende familiemedlemmene ankommer, i første rekke enke-mann, datter og sønn, hilser han på dem og utveksler noen ord.

Seremonien begynner når klokka har slått sine sørgmodige slag. I dag slår den for Berit, som døde 78 år gammel etter lang tids sykdom. Seremonien åpnes med avspilling av en av hennes yndlingsanger, Stevie Wonders «I just called to say I loved you». Og fortsetter med at datter Torill i sine minneord

beskriver hvordan mammaen hennes pleide å fortelle henne nettopp det.

Hun fokuserer på forholdet de to hadde sammen. Barnebarna går så opp og legger hver sin enkle rose på kista. Så er det gravferdstaler Rolf Solheims oppgave å holde minnetalen. Han reiser seg og går opp mot talerstolen, gjør et stopp og bøyer hodet i ærbødighet foran kista, før han tar plass.

– Kjære alle sammen. Vi må ta farvel med Berit Borgos i dag, begynner han.

I TALEN FORTELLER han om livet til Berit, og ut fra hva familiemedlemmene har fortalt om henne, tegner han et bilde av hvem hun var, hva hun betydde for dem rundt seg og hva de betydde for henne. Han sier også noe om hvordan hun forholdt seg til livet:

– Berit hadde et jordnært, nøkternt, livssyn. I den grad hun så utover i det store univers, ønsket hun å beholde et åpent sinn og lot de ubesvarte spørs-

01 En siste gjennomgang av talen. Prestekappene i skapet viser hvem som vanligvis bruker bakrommet i kapellet.

02 Gravferdstalerens oppgave er å formidle livet til den døde på en slik måte at de som er tilstede føler at han må ha kjent henne.

mål bli stående som ubesvarte gåter. Livssyn for henne var mer en væremåte. Vi må vi bruke de mulighetene vi har – her og nå. Det gjorde Berit. Hun var glad i mennesker. Og trodde på det gode i mennesket. Og holdt på den holdningen så langt det rakk, sier Solheim.

Underveis i talen legger datteren Torill armen rundt skuldrene på sin far, enkemannen. Sammen sitter familien tett på forreste rad.

HER FORLATER VI seremonien i kapellet

for en stund, og beveger oss nordover i landet, til Trondheim, hvor vi treffer en annen av Human-Etisk Forbunds omkring 160 gravferdstalere. Eirik Lien har ikke like lang fartstid, men med over femti gravferdsseremonier bak seg, er han blant de mer rutinerte. Første gang, derimot, fikk han en ut-av-kroppen-aktig opplevelse.

– Det var som om jeg samtidig også satt nede i salen og så og hørte meg selv tale. Det var en så uvant og uvanlig situasjon – helt annet enn noe jeg tidligere hadde vært borti – som gjorde at jeg både hadde en distanse til det og var inne i den samtidig, forteller han da vi møtes i Trondheim.

DET HJALP HAM å ha livserfaring og å være en rutinert taler i forsamlinger.

For hvordan skal man møte mennesker i sorg.

For til forskjell fra presten i Den norske kirke – som har sju års utdanning – gjennomgår gravferdstaleren et godt, men betydelig kortere kurs i pårørendesamtale, taleskriving og -framføring.

Det gikk bra – familien var fornøyd. Men ingen fikk vite at det faktisk var hans første gravferd.

Eirik Lien er typisk for humanistiske gravferdstalere. De fleste gjør dette ved siden av sin vanlige jobb, og Lien er til vanlig studierådgiver ved NTNU i Trondheim. Men da han ble spurt av forbundet, skjønte han at det fantes et behov og ville bidra.

– Det vanskeligste i begynnelsen var samtale med de etterlatte, forteller han. For hvordan skal man møte mennesker i sorg?

– Men jeg oppdaget at det å snakke ►

GRAVFERDS-ORDNINGEN VURDERES

► **Utvalget som i sin tid** vurderte ny statskirkeordning konkluderte i 2006 med at kommunene burde ta over den felles gravferdsforvaltningen i Norge. Dette ønsket ikke politikerne. Kirka, ved de kirkelige fellesrådene i kommunene skulle fortsatt ha monopol. Men nå har Kulturdepartementet bedt utvalget som vurderer statens forhold til tros- og livssynssektoren om også å vurdere hvem som skal drive gravferdsforvaltningen på vegne av fellesskapet i framtiden; Den norske kirke eller kommunene. Utvalget skal vurdere både de rettslige, økonomiske og administrative konsekvensene av alternativene det foreslår. Vurderingen av gravferdsforvaltning skal inngå i den samlede utredningen om tros- og livssynspolitikker som Ståsettt-utvalget skal levere før nyttår.

► **I Oslo har kommunen** i femten år forvaltet gravferdsordningen på oppdrag fra kirka, men nå går kontrakten ut og Kirkelig fellesråd ønsker å ta tilbake ansvaret. Dette til tross for at bare 60 % av Oslos innbyggere er medlem og at 20 % av gravferdene foregår uten statskirkeprest. Kommunen ønsker å beholde oppgaven. Nå har fellesrådet foreslått et kompromiss der kirka overtar forvaltningen, mens kommunen utfører driften på gravstedene. Godtar ikke Oslo det, vil kirka overta alt – slik de foreløpig kan etter loven.

Les mer og diskuter på Fritanke.no (8957)

Det handler om vektlegging av at livet er her og nå.

► med folk i den situasjonen er enklere enn man tror. Folk er åpne og interesserte i å snakke, de er interesserte i at jeg skal få informasjon og i å bruke det som del av sorgarbeidet sitt.

Samtalen er blant annet et detaljert informasjonsinnsamlingsarbeid. Så er det selve talen, som skal være noe annet en ren opprøpsing av biografiske data. En humanistisk gravferdstale har et bredt fokus på den avdøde – det livet som er levd og den personen som har vært. Eirik har en løselig mal for talen – et slags skjelett – slik at han ikke trenger å begynne med blanke ark hver gang. Noen avsnitt er alltid med – som formuleringene om det humanistiske livssynet. Det leser han alltid opp for de pårørende under samtalen.

– Det handler om vektlegging av at livet er her og nå, at det er det vi må satse på, og at det vi har igjen er minnene, som vi må ta vare på, sier han.

SEREMONIEN HANDLER også om å sette livet inn i et livsperspektiv. Eirik låner ordene til forfatteren Mustafa Kahn:

– «Døden er ikke en utslettelse. De døde fortsetter å leve som en plante i erindringen til dem de kjente.» Jeg pleier å si at det ikke betyr at vi ikke skal sørge, eller legge minnene bak oss. Det betyr derimot at vi tar med minnene om den vi har mistet inn i tida som kommer, og bruker dem til å styrke til våre egne liv.

Med bakgrunn som filolog er han opptatt av teksten og fortellingen han lager, og fletter gjerne inn dikt han synes passer.

Men å være gravferdstaler er ikke bare å lage en fin tale. Det er også å

hjelpe de etterlatte – hvis de trenger det – til å lage en best mulig seremoni: hvilke andre elementer skal være med i seremonien? Skal det være diktlesning? Allsang? Solosang? Skal det være kran-

sepålegging? Opplesning fra kranse-
ne? Hvem andre skal si noe?

– Jeg prøver å finne ut hva slags musikk de ønsker, hva slags dikt som kan være aktuelt, jeg prøver å sense det mens jeg snakker med dem, og så går jeg aktivt inn og foreslår. Som regel er de glade for å få forslag.

GRAVFERDSTALEREN FRA Human-Etisk Forbund kan bidra med praktisk hjelp – men hva har han å bidra med til mennesker i sorg?

– Gjennom samtalen blir jeg jo en «sjelesørger», for da er jeg der som et medmenneske, og jeg treffer mennesker som er i en situasjon at de har veldig behov for å snakke om den avdøde, påpeker Eirik.

Men han kjenner igjen spørsmålet.

– Jeg jobber sammen med en kirkeaktiv personlig kristen. Vi snakker ofte sammen i lunsjen, og han har spurt «hva slags trøst kan du gi, som ikke kan tilby noe etterpå?». Da sier jeg at jeg ønsker ikke å gi noen falske forhåpninger. Jeg sier at livet er her og nå, og det som er igjen er minnene. Det er slik vi lever videre. Hver enkelt av oss er ledd i en kjede, hvor neste generasjon er ledd i samme kjede.

Noen gravferder er enklere enn andre, hvor seremonien handler om et gjennomlevd liv som har fått en naturlig avslutning. Eirik kjenner de vanskelige. Som der en ung mor har dødd av kreft, eller det dødfødte

barnet, eller spedbarnet som bare fikk leve noen korte måneder, eller ungdommen som tok livet sitt. For ett og et halvt år siden holdt han gravferd for en 14-åring to uker etter at han hadde vært ansvarlig for konfirmasjonsseremonien hun deltok i. Det var et av de desidert vanskeligste oppdragene.

– Da fokuserte jeg på det hun hadde gjort fram til hun døde. I dette tilfellet hadde jeg en lang og god prat med mor og stefar.

Midt oppi den uendelige sorgen var moren veldig opptatt av at det skulle bli en god seremoni.

Eirik fikk tilgang til tekster 14-åringen selv hadde skrevet i skolesammenheng, om kjærlighet og vennskap og flettet dem inn i talen. Seremonien inneholdt også framføring av musikk hun hadde vært glad i.

– Det var en vanskelig gravferd på mange måter, og jeg grudde meg. Men jeg tenkte «det er ikke jeg som har sorgen, jeg må være med og gjøre dette til en best mulig opplevelse».

SOM ALLE INVOLVERT i humanistisk gravferd vet, er det mangel på gode og store nok livssynsnøytrale seremonilokaler. Og når et så ungt menneske dør, vil det komme mange i gravferden. I forbindelse med denne gravferden ble løsningen et større frikirkelokale ved siden av gravferdsbyrået, som byrået hadde avtale om å bruke ved store gravferder. Men lokalet inneholdt mye religiøs utsmykning og et alter med kors, og de fikk ikke endre eller ommøblere for å dempe inntrykket.

– I slike tilfeller får jeg som seremonileder en pedagogisk utfordring i å lage en seremoni som drar oppmerksomheten vekk fra slike symboler og over på den personen vi skal minnes.

01

02

LIVSSYNSNØYTRALE SEREMONIROM

► En av Human-Etisk Forbunds viktige arbeidsoppgaver i forbindelse med gravferd, er å påvirke stat og kommune til å satse på livssynsnøytrale seremonirom – som kan brukes av alle uavhengig av livssyn. Arbeidet har gitt resultat, i år bevilget Kulturdepartementet 7 millioner til en prøveordning der Akershus, Rogaland og Troms får utprøve offentlig eide og driftede livssynsnøytrale seremonirom. I oktober lyste Akershus fylkeskommune ut tilskudd til formålet, der midlene kan brukes til nybygg, ombygging, modernisering og utsmykking.

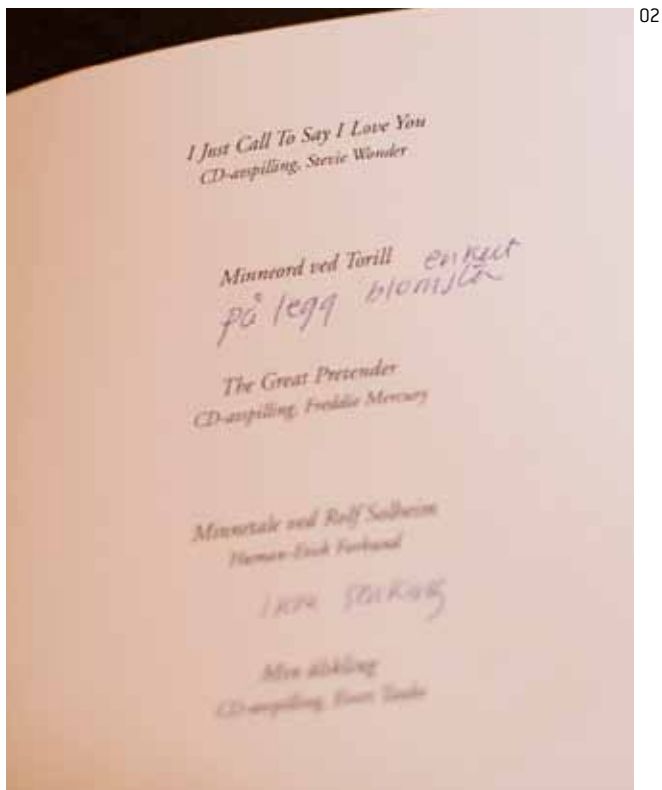
01 Gravferdstaler Eirik Lien i Trondheim lokallag deltok i NRK-serien «Underveis», i programmet der gravferd uten Gud var tema. Lenke til nett-tv-versjonen finner du på human.no.

02 «Døden er ikke en utslettelse. De døde fortsetter å leve som en plante i erindringen til dem de kjente.», skriver forfatteren Mustafa Kahn.

01

03

02

04

- **HELDIGVIS KLARTE BYRÅET** og Eirik i samarbeid å gjøre noen små håndgrep som gjorde at den religiøse utsmykningen ikke dominerte, og det ble en god seremoni – tross alt det vonde.

– Etter den seremonien tenkte jeg «nå kan jeg takle alt».

Som gravferdstaler har Eirik høstet mange erfaringer. Når han reiser til møte med de pårørende vet han aldri hva som venter ham. Hvordan vil en mor som har mistet sitt barn takle samtalen? Vil de etterlatte klare å fokusere på noe annet enn sorgen? Det har hendt at den som har mistet en av sine kjære har brutt ut i krampegråt under seremonien. Eller at en nevø har holdt et selvtrettferdig arveinnlegg i stedet for minneord. Men det har også hendt at han har fått være med å planlegge en gravferd i forkant, og kunne bruke lang tid på å lage en best mulig seremoni. En sjelden gang i blant hender det at de pårørende egentlig viser seg å ønske en religiøs gravferd – men uten prest. Da har han sagt at det er forutsetninger han ikke kan være med på.

Men selv om en humanistisk grav-

01 En humanistisk gravferd har fokus på den personen som ikke er lenger - det livet som har vært og den personen som en gang var.

02 Gravferdstaleren er ikke bare taler, men kan også være behjelpelig med å sette sammen en seremoni som gir de etterlatte et verdig farvel med sin kjære.

03 Livet er her og nå, og det som er igjen når noen går bort, er minnene. Det er slik vi lever videre. Hver enkelt av oss er ledd i en kjede, hvor neste generasjon er ledd i samme kjede.

04 Vi kan ta med oss minnene og bruke dem til å styrke våre egne liv.

ferd skal være uten religiøse innslag, synes Lien man må være fleksibel.

– Det er ulike oppfatninger blant gravferdstalere om man skal tillate mer eller mindre religiøse innslag, for eksempel musikkinnslag. Er det greit å spille Ave Maria av Bach? Er det greit med bare

instrumentalt, hva med sang? Er det greit å spille melodier uten tekst, for eksempel salmer?

Problemstillingen tok han opp i et foredrag hos lokallagets seniorgruppe, der han er medlem. Tittelen var: «Kan vi bli mer humanistisk enn paven kan bli katolsk?» For er det noe Eirik ikke ønsker å bli er det en dogmatisk humanist.

HAN BRUKER SANGEN «Eg ser» av Bjørn Eidsvåg til å belyse stridsspørsmålet. Det er en sang veldig mange har et sterkt forhold til. Men sangen er ikke anbefalt, og er også blitt nektet brukt i noen tilfeller.

– «Eg ser» er en sang mange ønsker å bruke; det er en god melodi, med en sterk tekst. Jeg synes den sangen er grei. Hver og en kan tolke den på sin måte, vi trenger ikke oppfatte den slik Bjørn Eidsvåg sier at han har ment det.

Etter mange år, mange møter med pårørende og over femti gravferds-seremonier, har forholdet til døden definitivt blitt annerledes for Eirik. Det er ikke lenger en teoretisk størrelse, men noe som er blitt følelsesmessig mye mer virkelig for ham. Og møtene med alle pårørende har også satt spor.

– Det er utrolig mange interessante personer som bor i denne verden. Det

det viktigste er likevel den gode følelsen det gir å oppleve at man har vært til hjelp.

er mange skjulte livshistorier som er spennende å få fortalt. Folk er annerledes enn du tror. Du kommer tett inn på i en slik situasjon, det gjør at mennesker åpner seg og vi har mange gode samtaler.

– Men det viktigste er likevel den gode følelsen det

gir å oppleve at man har vært til hjelp for noen i deres vanskelige livssituasjon. Den beste lønna jeg kan få er når enka på noen og åtti kommer bort til meg etter gravferds-seremonien, tar omkring meg og sier: «Det koinn itj ha vært finar!». Det er da jeg skjønner at jeg har gjort noe av betydning, smiler han.

TILBAKE I GAMLE KAPELL på Vestre gravlund i Oslo, en høstdag hvor løfte om regn henger i luften. Som humanistisk gravferdstaler har Rolf Solheim ingen himmel å love etter dette. Han må bruke andre ord.

– Når noen dør, opplever vi et savn og en sorg som vi tar med oss gjennom hele livet, selv om livet vårt går i bølger og følelsene kan få ulike former og uttrykk. Etter hvert vil vi aller mest tenke på de gleder og de livserfaringer vi har fått gjennom dem vi har mistet. Vi har fortellingene om de dodes liv inni oss. Og disse fortellingene bærer vi med oss videre som en del av vårt eget liv, sier han.

Seremonien avsluttes med sangen som alltid var Berit og mannens: «Min älskling, du är som en ros, en nyut-sprungen skär (...) Ja, älska dig, det skal jag än, när jorden ligger död.»

Når Solheim på vegne av familien ►

► har takket de tilstedeværende for oppmøte og ønsket dem velkommen til minnesamvær, og gravferdsfølget etter hvert har forlatt kappellet, blir han stående igjen. Hans oppgave slutter her. Men i dag er det litt spesielt, han skal allerede i gang med neste oppdrag: om bare et

par timer setter han seg på fly til Haugesund. Der skal han møte til samtale med en mor som har mistet sin sønn og skal gravlegge ham humanistisk.

BERIT BORGOS VAR IKKE medlem i Human-Etisk Forbund. Likevel valgte familien hennes Humanistisk gravferd for henne. Det henger sammen med da samboeren til Berits datter Torill døde for en tid tilbake. Hans barn valgte å gi ham en humanistisk gravferd. Den gravferden syntes Berits mann, Odd Borgos, var så flott. Han bestemte derfor at en slik gravferd ville han – som verken trodde på kristendom eller bibel – også ha. Så døde Berit først.

– Da valgte vi det for mamma, forteller Torill Borgos.

Hun opplevde samtalen med gravferdstaler Rolf Solheim som positiv.

– Det var på en måte vanskelig å få fram den personen som mamma var. I den situasjonen var vi jo litt utafør, og vi visste ikke hvor vi skulle starte. Men gravferdstaleren var flink til å stille de riktige spørsmålene. Det var godt å snakke om henne, og det var mange ting vi ikke hadde snakket om på mange år. Det var ikke noe som ble ubehagelig.

I det store og det hele var hun veldig fornøyd.

Du merker at de er der for å hjelpe deg, og jeg synes begge to gjorde en god jobb.

– Han fikk frem det vi hadde ønsket å få frem.

– Human-Etisk Forbunds gravferdstalere ikke prester, men frivillige. Har du gjort deg noen tanker i forhold til det?

– Ja, det tenkte jeg på. Selv om de får et honorar, synes jeg det er en veldig flott innsats de gjør.

Begge de to gravferdstalere jeg har møtt var veldig engasjerte, selvsagt. Du merker at de er der for å hjelpe deg, og jeg synes begge to gjorde en god jobb. Jeg tror at de som gjør dette frivillig, og har det livssynet som humanetikere har, de er genuint interesserte i mennesker. Så jeg er på vei til å melde meg ut av statskirken og inn i Human-Etisk Forbund, avslutter Torill Borgos. ✦

Med stadig flere humanistiske gravferder trenger Human-Etisk Forbund flere gravferdstalere.

Kunne det være noe for deg? Ta kontakt med Human-Etisk Forbund i ditt fylke.

For mer info: se human.no/gravferd

AKTUELLE BØKER

🔗 **Siste farvel. Om dødsfall, gravferd og veien videre** (Tiden forlag)

Ragnhild Bugge er mangeårig gravferdstaler i Human-Etisk Forbund. Siste farvel er ment som en gave og støtte til alle de

som har mistet noen. Boka besvarer mange av de praktiske spørsmålene etter et dødsfall, men tar også opp praktiske og eksistensielle problemstillinger som alle etterlatte må forholde seg til, både rett etter og lenge etter dødsfallet.

🔗 **Enkenes bok. Til deg som ble igjen** (Humanist forlag)

Da forfatter og skuespiller **Grete Randsborg Jensen** ble enke etter hun etter bøker om temaet, men de fantes ikke.

I Enkenes bok har hun inviterte 25 enker til å dele sine historier. Det er 25 ulike personlige historier om alt fra sorgen ved å pakke bort klær, å finne et sted å gråte, til å ta førerkort og å forelske seg på nytt.

01

Prinsipiell holdning – bare av og til?

MANGE SKOLER ARRANGERER gudstjenester før ferier. Noen steder er det frivillig deltagelse - andre steder har man ikke noe valg, eller alternativet er ikke et likeverdig tilbud. Skoleavslutninger med elevinnslag og rektors tale blandes med salmer og bønn i kirker over store deler av landet. Skal ikke skolens feiringer og samlinger være åpne for alle, også dem som ikke er protestantiske kristne? Og burde ikke skolens avslutninger være samtlende arrangementer uten å splitte etter religiøse skillelinjer?

I høst har debatten gått om skolene skal tilby egne bønnenrom til religiøse grupper i elevmassen. For oss henger disse to spørsmålene tett sammen.

NORSKE SKOLER BURDE være sekulære institusjoner, der elevenes kunnskapsutvikling er målet. Vi ønsker at alle skal kunne fritt få utøve sitt livssyn i løpet av skolehverdagen, men synes samtidig ikke det er rett at skolene skal bruke sine ressurser på å legge til rette for enkeltelevers religionsutøvelse.

Noen debattanter har lagt vekt på at muslimsk praksis ikke skal få plass i norske skoler. Vi synes det er feil å fokusere på kun på muslimer som enkeltgruppe, og mener at dette er en god anledning til å kritisk undersøke egne holdninger til religionsutøvelse i skolehverdagen.

01 Burde ikke skolens avslutninger arrangeres på en samtlende måte uten å splitte etter livssynsmessige skillelinjer?

DET ER PROBLEMATISK at partier og personer som på et prinsipielt grunnlag argumenterer mot bønnenrom i skolene ikke samtidig har den samme prinsipielle holdningen til kristne skolegudstjenester. Humanistisk Ungdom etterlyser derfor en mer helhetlig diskusjon om hvor mye skolene skal legge til rette for religionsutøvelse i løpet av skoledagene.

Det er viktig at skolen skal være en sekulær institusjon, hvor læring står i sentrum. Tid og ressurser bør ikke brukes på elevenes religionsutøvelse, men det er spesielt galt å nekte en gruppe religionsutøvelse i skoletiden mens en annen gruppe inviteres i kirken med skolens velsignelse. ✦

T Helene Kleppesto, Humanistisk Ungdom

Humanistisk Ungdom

Husk at HU krever aktiv innmelding, og du er ikke medlem i HU selv om du er medlem av HEF i riktig aldersgruppe. Innmelding: <<**HU INN**>> til **2160**.

Neste arrangement: Livssynsseminar 18. - 20. januar, Oslo

HU har brosjyrer med informasjon om inkluderende skoleavslutninger, se våre nettsider eller send e-post til ungdom@human.no

I oktober nådde HU 1000 betalende medlemmer! Nesten 1700 har aktivt meldt seg inn.

01 Det er vanlig å skille mellom ånd og materie. Men er det riktig? De fleste forskere er enige om at det trolig ikke er noe slikt skille. Hva er det da som skiller oss fra maskiner?

Er vi bare roboter?

Det er nå mulig å studere mer nøyaktig hva som *egentlig* skjer i hjernen når vi fatter beslutninger. Resultatene kan virke skremmende. Er vi bare veldig avanserte maskiner uten fri vilje?

T Even Gran F Corbis / NTB Scanpix

En ting er sikkert når det gjelder vår bevissthet og **frie vilje**: vi føler at vi har den. Veldig sterkt. Vi opplever at vår frie vilje kan nedkjempe andre krefter i oss. Det er jo ikke direkte sjelden at personer som slanker seg vil føle en sterk lyst til å spise kake. Men noen ganger greier de faktisk å stå imot.

Hvor kommer denne viljestyrken fra? Er du mest «deg selv» når du spiser kaka eller lar være? Hvordan kan du vite at du egentlig ville ha valgt annerledes? Sitter det en liten fri og uavhengig dommer som er «deg» inne i hodet et sted, og bestemmer om følelsene eller fornuften skal vinne?

I 1983 PUBLISERTE BENJAMIN LIBET en kjent studie som kunne tyde på at følelsen av å styre en handling kommer *etter* at beslutningen allerede er gjort i underbevisstheten. Måten Libet oppdaget dette på, var å gi testpersoner beskjed om å løfte en finger når de selv ønsket og be dem notere tidspunktet de bestemte seg på. Mens dette skjedde, målte Libet hjerneaktiviteten deres. Det han oppdaget, var at det bygde seg opp et beredskapspotensial i hjernen et halvt sekund før bevisstheten ble koblet inn og handlingen ble utført.

Det var altså ikke bevisstheten som kom først. Det kan tyde på at bevisstheten og viljen ikke er årsak til handlingen, slik vi gjerne tror, men at det er underbevisstheten som setter det hele i gang, og at bevisstheten kobles inn

etterpå. Følelsen av selvkontroll blir dermed en illusjon. Dette har naturlig nok alvorlige konsekvenser for vår evne til å styre oss selv.

Libets eksperiment er omstridt, men har blitt gjen tatt mange ganger, med noenlunde samme resultat: Det virker som om hjernen bygger opp et handlingspotensial før bevisstheten kobles inn og handlingen utføres. I et studium greide nevrokirurgen Itzhak Frieds gruppe i Los Angeles til og med å måle denne prosessen på ett enkelt nevron i hjernen. Ved hjelp av hjernesensorer har det også vært mulig å forutsi hva mennesker vil velge med en viss sannsynlighetsovervekt, før testpersonen selv blir bevisst på valget.

EN INNVENDING ER AT den ubevisste beredskapsoppbyggingen i hjernen ikke nødvendigvis trenger å føre til handling. Det kan jo tenkes at beredskapsoppbyggingen i hjernen er nettopp bare *det*, en beredskapsoppbygging, og at bevisstheten kobles inn etterpå og bestemmer om handlingen skal utføres eller ikke. Kanskje hjernen bare holder seg klar og venter på signal?

Dette var utgangspunktet til Simone Kühn og Marcel Brass i en studie fra 2009. De ville måle om en beslutning om *ikke* å handle når man i utgangspunktet har bestemt seg, kan skyldes at den frie viljen griper inn. Igjen var

Det kan tyde på at bevisstheten og viljen ikke er årsak til handlingen, slik vi gjerne tror.

svaret negativt. Det later til at begge beslutningene, både den om å handle, og den om å gripe inn og stoppe en planlagt handling, ikke kommer fra bevisstheten. Til det kobles

viljen og bevisstheten inn for sent i eksperimentene som er gjort. Det ser ut som det er underbevisstheten som setter det hele i gang.

Når det er sagt, er det viktig å påpeke at all forskning rundt dette så langt har tatt for seg enkle handlinger, som å løfte en finger eller trykke på en knapp. Vi vet ennå ikke om hjernen fungerer på samme måte når det gjelder mer komplekse vurderinger og handlingsvalg.

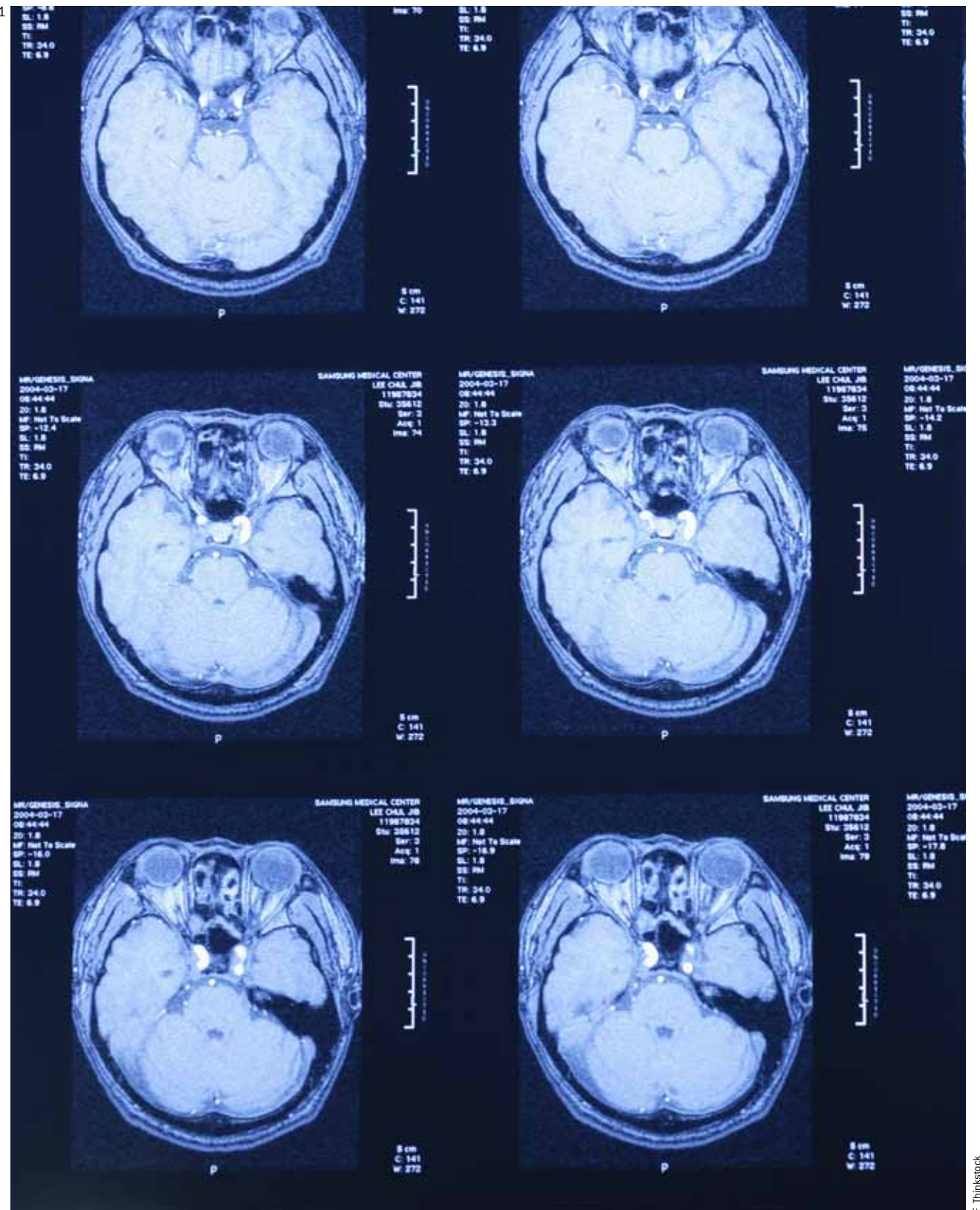
BETYR DETTE AT VI IKKE HAR FRI VILJE? Før vi går i gang med den diskusjonen, er det viktig å definere hva vi mener med *fri vilje*. Det trenger ikke alltid være det samme. En slik definisjonsuenighet synes å ligge til grunn for en mye omtalt diskusjon mellom «nyateistene» Sam Harris og Daniel Dennett.

Harris mener vi ikke har fri vilje, mens Dennett mener vi har det. Men ▶

01 Forskning tyder på at når vi føler at vi har bestemt oss for å gjøre noe, så er underbevisstheten allerede igang. Kanskje skillet mellom det bevisste og det underbevisste er mer uklart enn vi gjerne tror?

● Se fotnoter side 44

01

01

02

03

går man uenigheten nærmere etter i sømmene, oppdager man at uenigheten ikke handler om virkelighetsbeskrivelsen. Harris går til angrep på den vanlige – gjerne religiøse – forståelsen av en slags metafysisk, frikoblet fri vilje. Dennett er enig i at denne typen fri vilje ikke finnes, men omdefinerer heller begrepet. Han mener fri vilje er vår evne til å handle i tråd med våre ønsker, hvor de enn måtte komme fra. Og det er jo noe annet. Dennett mener, i likhet med mange andre, det ikke er noe problem å forene denne definisjonen av fri vilje med det faktum at vi styres av fysikkens lover.

– **HVIS VI KAN KONTROLLERE** våre egne handlinger slik vi vil, er

1 Fri vilje Spørsmålet om fri vilje er gjennom tidene først og fremst blitt behandlet som et filosofisk problem, men med nyere hjerneforskning fra andre halvdel av det 20. århundre er spørsmålet også blitt aktuelt for naturvitenskaper som nevrologi og genetik.

ikke det nok? Hva er poenget med å ønske seg en «fri vilje» som streber etter noe annet enn det vi selv vil?

Johan Storm slår ut med hendene. Han er hjerneforsker og professor i medisin ved Universitetet i Oslo. Han har nettopp lest et leserinnlegg av den kristne debattanten Espen Ottosen i Morgenbladet.

– Det virker som om Ottosen holder fast ved et dualistisk verdensbilde der man skiller mellom hva «du» tenker og vil og hva hjernen din tenker og vil. Det er ganske vanlig å tenke slik, men jeg tror det er feil. Han skriver ting som at «hjernen foretar en masse valg for oss». Det er en misforståelse. Du kan ikke skille mellom hjernen din og deg selv. Hva du enn velger å gjøre, så er det dine

egne valg, som du foretar i din egen hjerne. I den forstand kan man nærmest si at «du er din hjerne», understreker Storm.

MODERNE HJERNEFORSKNING viser at hjernen kan sees som å være bygget opp av et intrikat sett med moduler, der noen moduler for eksempel driver oss i retning av å forsyne oss med kake, mens andre deler hindrer oss. Mye tyder på at vår evne til å bruke moral, erfaring og lærdom til å ta veloverveide valg er avhengig av områder i fremre del av hjernen, i hjernebarkens pannelapper. Disse områdene kan føre til at en spontan impuls, for eksempel ønsket om å spise kake, ikke fører fram. Dette representerer våre hemninger og selvkontroll. Hvis denne impulskon-

trollen er for svak, greier du kanskje ikke å slanke deg. Men på den andre siden kan det tenkes at hvis hemningene er for sterke eller i ubalanse kan du ende opp med anoreksi eller sosial angst. Disse hjernemodulene spiller sammen på en svært kompleks måte, forklarer Storm.

JOHAN STORM MENER VI har fri vilje, i den forstand at vi har evne til å handle bevisst i tråd med våre ønsker, verdier, moral og vilje.

– Jeg tror ikke at vi har en vilje som er frikoblet fra hjernen vår. Men det er likevel ingen tvil om at vi har en vilje som er vår egen, og det er antakelig dette de fleste mener med fri vilje. Jeg kan heller ikke se at det er grunn til å ønske seg noe annet. Det å forvente en vilje som er uavhengig av naturlovene er trolig omtrent like

01 Daniel Dennett mener mennesket har fri vilje selv om vi dypest sett bare er molekyler og atomer. – Vi har en vilje, og den er vår egen, understreker den kjente filosofen.

02 Sam Harris kritiserer oppfatningen av en metafysisk fri vilje frikoblet fra fysikken. – En slik fri vilje finnes ikke, slår han fast.

03 Moderne hjerneforskning viser at hjernen kan sees som å være bygget opp av et intrikat sett med moduler.

urealistisk som å ønske at man kunne fly, poengterer Storm.

Han understreker at hvis man tar diskusjonen ett hakk dypere, og begynner å snakke om hvorfor vi vil det vi vil, blir det hele straks mer komplisert. ▶

AKTUELLE BØKER:

Ståle Gundersen:
Bevissthet og fysisk virkelighet
(Unipub, 2008)

En lettfattelig bok på norsk om hvordan et fysisk system som hjernen vår kan gi opphav til hele vår opplevde virkelighet. I denne boken får du en oversikt over de viktigste filosofiske teoriene om dette problemet.

Daniel C. Dennett:
Freedom evolves
(Viking press, 2003)

Dette er en oppfølgeren til bøkene *The intentional stance*, *Consciousness explained* og *Elbow room*, der Dennett viderefører sitt livslange prosjekt med å forklare hvordan fri vilje og moralsk ansvarlighet kan være mulig i et fysisk determinert univers.

R. Baumeister, A. Mele, K. Vohs:
Free will and consciousness: How Might They Work? (Oxford, 2010)

Boka søker å heve seg over diskusjonen «om vi har fri vilje», og prøver heller å se på hvordan vilje og bevissthet er knyttet til rasjonalitet, planlegging og selvkontroll. Boka prøver å foregripe hvordan dette forskningsfeltet vil utvikle seg framover, og tar utgangspunkt i fagene filosofi og psykologi.

F. G. Løtne

01

► – Når folk snakker om fri vilje, mener de ofte frihet til å følge sin egen vilje og ta sine egne valg. Altså at man har handlefrihet og selvbestemmelse. Dette er greit og forståelig. Men et annet, og vanskeligere spørsmål, er om ikke bare handlingen, men også selve viljen bak handlingen er fri. Med andre ord: Har jeg frihet til å velge hva jeg vil? Kan jeg fritt velge hva jeg vil ønske å ville? Jeg mener dette blir meningsløst. Man ender opp i en uendelig regress der man stadig leter etter nye årsaker til hvorfor man ønsket å ville ting. Det er ryddigere å slå seg til ro med at vi har en vilje, og at den er vår egen, sier Storm.

– *Er det ikke rom for en liten fristilt dommer oppi hjernen et sted som er deg, og som bestemmer hvilke av drivkreftene som skal vinne gjennom?*

– Det bli ren for enkel modell. En ting er at mange naturlig nok ønsker at de hadde mer viljestyrke og selvkontroll, for eksempel til å stå imot fristelsen til å spise kakestykket i eksempelet som du nevnte. Dette er reelt og forståelig nok, og gjenspeiler at man opplever konflikt mellom ulike «instanser» i hjernen. Men selv om vi kan være enige om at slik viljestyrke er viktig, gjenstår jo likevel problemet: Hvordan og hvor fritt velger vi de målene som vår viljestyrke styrer etter? Her støter man på

01 – Det ikke er noe forskjell på deg og hjernen din, understreker hjerneforsker Johan Storm. Han mener vi sliter med å forstå hvordan hjernen fungerer fordi vi er opphengt i et kunstig skille mellom hjernen vår og oss selv.

de uhyre komplekse prosessene som ligger til grunn for våre rasjonelle valg, understreker han.

Storm mener tankesettet og språket vårt er ett av de viktigste hindrene for å spre kunnskap om hvordan hjernen fungerer.

– **VI HAR EN STERK IBOENDE** tendens til å tenke dualistisk – å tenke at det er et fundamentalt skille mellom ånd og materie. Denne tankegangen er også nedfelt i språket. Men i virkeligheten er det trolig ikke noe slikt skille. Fysiske hjerneprosesser og mentale prosesser som vilje og bevissthet er etter å dømme to sider av samme sak, sier han.

Et annet problem Storm peker på, er at vi ikke klarer å forestille oss hvor kompleks hjernen vår faktisk er. Blant annet rommer hjernen mye spontan aktivitet og tilfeldige prosesser, og det kan være svært uforutsigbart hvilken impuls som skal vinne gjennom og ende opp som vårt valg.

Storm forklarer at kompleksiteten er så overveldende at vår evne til intuitiv forståelse ofte kommer til kort. Dette gjelder også vår forståelse av bevisstheten – selve vår evne til å oppleve noe.

– **BEVISSTHETEN ER EN STOR** uløst gåte. Ut fra det vi vet i dag er det ikke noe i hjernens fysiske oppbygging eller funksjon som sier oss at vi skal få subjektive opplevelser. Likevel får vi det. Dette viser at uventede fenomener kan oppstå i et så enormt komplekst system som hjernen vår er, sier han.

Storm understreker at Benjamin Libets forskning, og nyere lignende forskningsfunn, tyder på at ikke-bevisste, innledende prosesser som kan føre til en handling, settes i

1 Determinisme

(av latin *determinare* = «bestemme»). At noe er determinert betyr i vid forstand at en tilstand er fullstendig styrt av tidligere tilstander innenfor et visst felt. Fysisk determinisme betyr at alt som skjer dypest sett skyldes forholdet mellom atomer og molekyler.

gang før bevisstheten kobles inn.

– Disse resultatene tyder på at det ikke er noe klart skarpt skille mellom det bevisste og det ubevisste. Det er imidlertid et problem med denne typen forskning: at det kan være vanskelig å tidfeste nøyaktig når man «har bestemt seg for noe», poengterer han.

STORM UNDERSTREKER OGSÅ

AT det ikke er noen motsetning mellom det å være styrt av fysiske prosesser, og det å kunne komme fram til sanne utsagn.

– I Morgenbladet spør Espen Ottosen hvordan vi kan stole på vår egen rasjonalitet hvis vi er fysisk **determinert**! Jeg har hørt samme type argument fra andre, men er ikke enig i at dette er et reelt problem. Hvorfor må indeterminisme være en forutsetning for å komme fram til sannhet? Selv en datamaskin kan jo gi riktige svar og komme fram til sanne utsagn, og den er da i høyeste grad determinert, slår Storm fast.

– *Er forskere enig i det bildet du tegner her?*

– Det var mer uenighet for 30-40 år siden, da jeg for alvor begynte å følge diskusjonen. Blant de fleste av oss som er opptatt av slike problemstillinger innenfor ulike fag, synes det ikke lenger å være noen fundamental uenighet om hovedtrekkene i virkelighetsbeskrivelsen. Så her er det nok et ganske stort språk mellom den oppfatningen vi forskere har av dette, og den sterke ånd/

materie-dualismen som gjennomsyrrer den folkelige oppfatningen, konstaterer Storm.

LEIF EDWARD OTTESEN KENNAIR er førsteamanuensis i psykologi ved NTNU, og har i likhet med Johan Storm klare meninger om hvor meningsløst det er å se for seg en fri vilje som er frikoblet fra drivkreftene i hjernen vår. Han presenterer Fri tanke for en oppgave.

– Se, her har du penn og papir. Nå vil jeg at du skal skrive at noen du er glad i skal dø i en bilulykke.

– *Hvorfor det? Det har jeg da virkelig ikke lyst til.*

– Det er nettopp poenget. Du har ikke lyst. Men hva er det som hindrer deg? At du skriver noe på en lapp vil jo ikke påvirke virkeligheten? Motviljen din er irrasjonell, og du forstår det. Likevel vil du ikke skrive. Dette viser hvor vanskelig det er å velge fritt. Du er, som alle andre mennesker, underlagt dype, psykologiske disposisjoner som samlet sett er deg. Det finnes ikke noen vilje frikoblet fra dette, og en slik vilje er det heller ikke noe poeng å ønske seg, sier Kennair.

HAN BESKRIVER HJERNEN som en massiv modularitet, og vår følelse av fri vilje og bevissthet som kaskadeeffekter av denne massive, komplekse modulariteten. Hele tiden er det ulike impulser som slår gjennom, og blir våre valg. Noen ganger forsyner vi oss med kake. Andre ganger gjør vi det ikke.

Effekten av rusmidler er et ►

► godt eksempel på hvordan hjernen virker, sier Kennair. Rusmidlene endrer

styrkeforholdet mellom modulene i hjernen. Alkoholrus svekker impuls kontrollen og vi mister hemningene. Dermed vinner andre moduler i hjernen gjennom og adferden endres.

– *Hva tenker du om arv og miljø? Blir det noe rom for miljøpåvirkning når man har en så biologisk innfallsvinkel som du har?*

– Ja, selvsagt. Biologien danner et rammeverk som miljøpåvirkninger virker innenfor. Barn med genetiske tilbøyeligheter for alkoholisme for eksempel, som vokser opp i gode familier uten alkoholmisbruk, kan selvsagt få kompensert for denne tilbøyeligheten. Man er ikke programmert til minste detalj, men er disponert for det ene eller andre. Miljøet styrer hvilke av disposisjonene som slår ut, sier Kennair.

OLAV GJELSVIK ER PROFESSOR i filosofi og er leder for Senter for studier av rasjonell, språklig og moralsk handling ved Universitetet i Oslo.

Selv om filosofer har en helt annen innfallsvinkel til dette temaet enn hjerneforskere og psykologer, er ikke Gjelsvik i særlig grad uenig med Storm og Kennair.

– Jeg definerer fri vilje til å være vår evne til å fatte beslutninger i tråd med vår normative innsikt og kunnskap. Jeg synes ikke det er så viktig hvor våre disposisjoner kommer fra, så

Vi har en sterk iboende tendens til å tenke dualistisk.

lenge vi har dem og er i stand til å handle på grunnlag av dem. Da er man et fritt mennes-

ke, sier Gjelsvik.

Han er helt enig i at det er meningsløst å se på fri vilje som en slags stemme utenfor oss selv, som bestemmer hva vi skal gjøre.

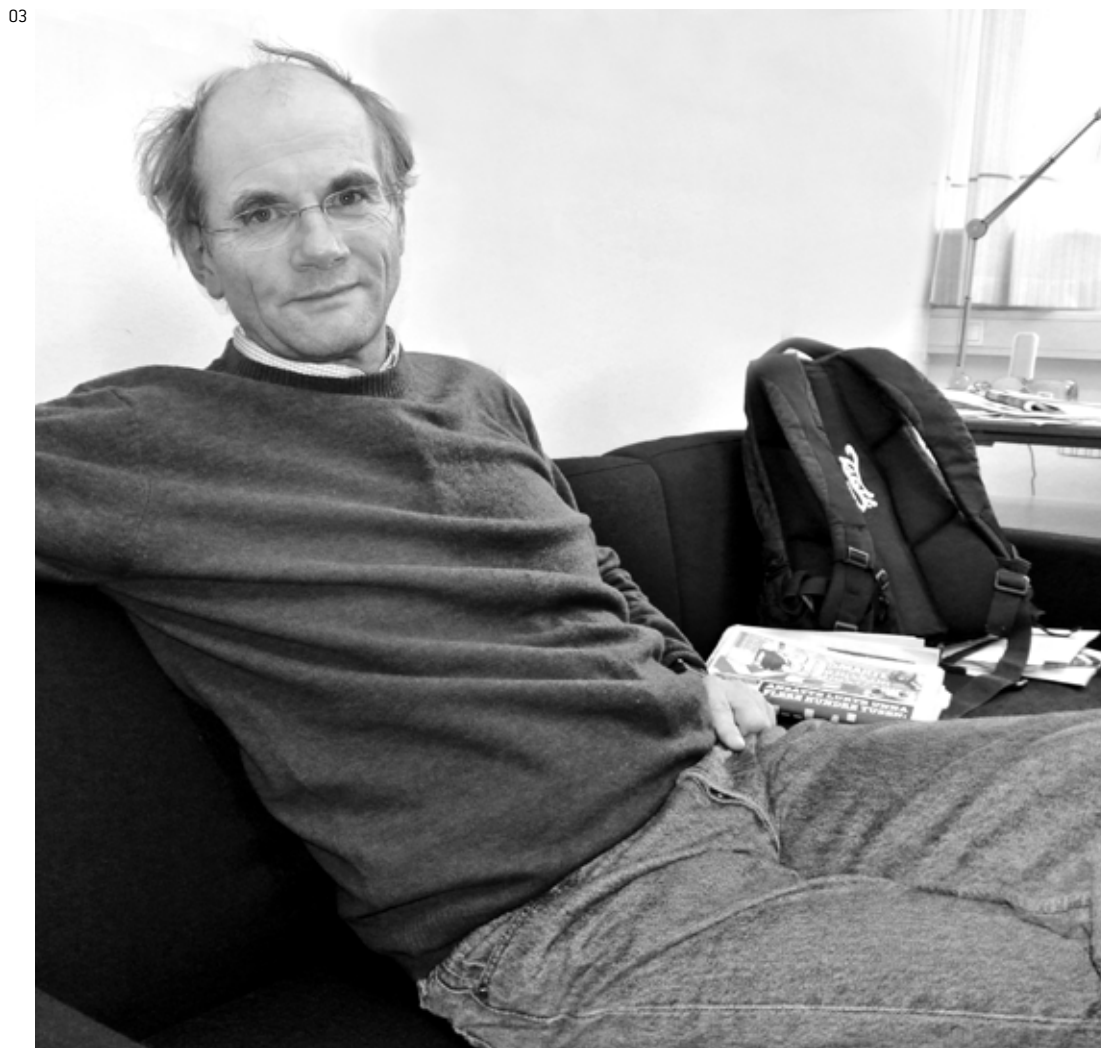
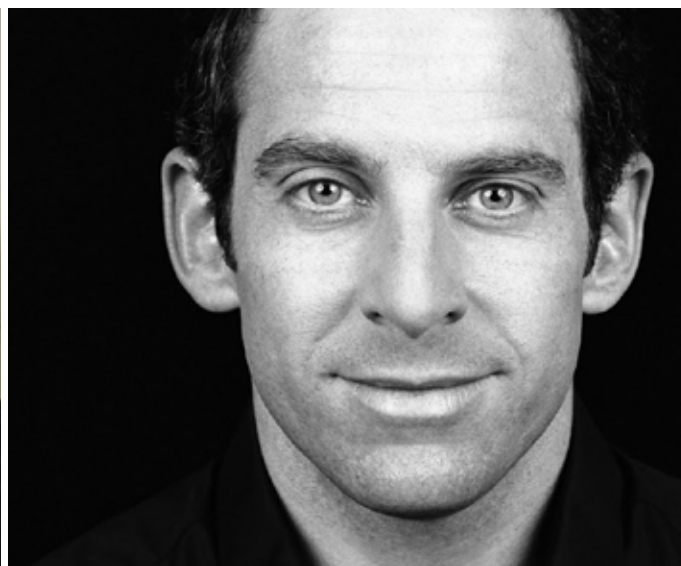
– Det som er viktig for meg er at vi i stand til å overstyre våre impulser hvis vi vil. Vi har for eksempel en sterk refleks som sier at du skal trekke til deg hånda hvis du kommer borti en glovarm kokeplate. Men hvis du visste at du kunne berge livet til barnet ditt om du gjorde det, ville du kanskje greie å overvinne impulsen. Dette viser at vi har en vilje og at vi ikke bare er styrt av primitive impulser, sier filosofen.

FOR Å UNDERBYGGE sitt syn, nevner Gjelsvik at mange psykiatriske ►

01 Psykolog Leif Edward Ottesen Kennair sier at hjernen består av ulike moduler som drar i forskjellige retninger. Dette ser vi tydelig i effekten av rusmidler. Disse påvirker maktbalansen mellom hjernemodulene slik at adferden endres.

02 Sam Harris er i tvil om hvor relevant det er å snakke om «ansvar for egne handlinger».

03 Filosof Olav Gjelsvik er fornøyd med at hjerneforskningen ser ut til å bekrefte det filosofer alltid har hevdet, nemlig mennesker har en evne til å tenke rasjonelt og moralsk, og at vi absolutt ikke er «roboter».

F. Even Gran

KAN VI HOLDES TIL ANSVAR?

► **Diskusjonen om fri vilje har en fast følgesvenn, og det er diskusjonen om vi kan stå til ansvar for våre handlinger hvis vi er fysisk determinerte av biologiske disposisjoner, modulariteter i hjernen og vår sosiokulturelle bakgrunn?**

Sam Harris er blant dem som er i tvil. I boka *Free will* [2012] skriver han at ettersom vi er de personene vi er, og forskningen viser at vi vegeilig determineres av summen av vår biologiske og sosiale bakgrunn, er det ikke like relevant å snakke om «ansvar for egne handlinger» som vi gjerne tror. Men dette trenger ikke å føre til så store endringer i strafferettspleien, mener han. Det eneste som trenger å endres, er at hevn ikke lenger kan være et motiv. Men når det gjelder de andre motivene for å ilegge personer straff; terapi, adferdsendring, avskrekking samt behovet for å beskytte samfunnet mot farlige individer, så er det ingen prinsipielle grunner til å endre noe, skriver Harris.

Her får Harris støtte av psykolog Leif Edward Ottesen Kennair

– Med utgangspunkt i det vi vet om hvordan hjernen fungerer, burde vi konsentrere oss om å regulere adferd, snarere enn å hevne oss. Det er dessuten rimelig opplagt at straff og hevn ikke regulerer adferd i noen særlig grad. Bare se på USA. Landet har mye mer kriminalitet enn Norge, til tross for at straffene er strengere, sier Kennair.

Filosof Olav Gjelsvik er uenig i at vår forståelse av hvordan hjernen virker, gjør oss til mindre ansvarlige mennesker. Han konstaterer at vi er i stand til å handle moralsk, noe som også bekreftes av hjerneforskningen. Derfor kan vi også holdes til ansvar for våre handlinger. Gjelsvik understreker at vi har et stort

register av ulike reaksjonsformer tilpasset ulike frihetsgrader.

– Vi blir ikke sinte på en nyfødt baby. Vi vet at de ikke er ansvarlige for det de gjør. Vi blir mer sinte på mennesker vi mener burde forstå og handle annerledes. Ansvar er tett knyttet sammen med at man tillegger den andre valgfrihet, og slik bør det fortsatt være, sier han.

Hjerneforsker Johan Storm mener det er viktig at vi fortsetter å holde folk ansvarlige for handlingene sine, og at vi straffer lovbrutere. For hvis det sprer seg en holdning blant folk om at vi «ikke er ansvarlig for handlingene våre», kan dette i seg selv trolig påvirke adferd i negativ retning.

– Det er nok dessverre nødvendig og viktig at lovbrutere straffes, ikke minst fordi det trolig har en allmennpreventiv virkning. Dessuten er trangen til å straffe dem som begår alvorlige, umoralske handlinger sannsynligvis nært knyttet til den sterke moralske intuisjonen som vi mennesker har, og som er et viktig grunnlag for samfunnet. Vi har et behov for at det reageres, sier Storm.

– *Kan man si det så direkte at fengsler er fulle av folk som har hatt uflaks med genmaterialet?*

– Nei, det blir for enkelt. Selv om det finnes genetiske avvik som disponerer for kriminalitet, tror jeg at alle sunnfriske mennesker, også de aller fleste som begår forbrytelser, har evne og mulighet til å velge og til å forbedre seg. Man kan ikke fri seg fra sitt ansvar ved å si: «Det var ikke jeg som gjorde det, men hjernen min». Men kanskje økt kunnskap om hjernen kan bidra til dypere forståelse og klokskap, som også gir rom for medfølelse for forbyteren som menneske, selv om man fordømmer og straffer handlingene, avslutter Johan Storm. ♦

01

► diagnoser er kjennetegnet nettopp av et fravær av fri vilje.

– Folk med hallusinasjoner, vrangforestillinger og tvangshandlinger oppgir ofte en avmaktfølelse – at de ikke klarer å styre seg selv, sine handlinger og tanker. Det er mulig å si at slike pasienter til en viss grad har mistet den frie viljen. Men det betyr jo samtidig at det finnes friske mennesker som *har* denne selvkontrollen og den frie viljen, konstaterer han.

– *Jeg er litt overrasket over at det ikke er større uenighet mellom deg som filosof og hjerneforskerne. Er det stor uenighet mellom filosofer rundt dette?*

– Selvsagt er det ulike syn. Noen mener at forutsetningen for frihet må være fravær av den tvangen de mener å se i den fysiske determinismen. Andre er mer opptatt av at vi er frie så lenge vi er i stand til å handle i overensstemmelse med våre disposisjoner og moralske

01 Filmen Artificial Intelligence (2001) forteller om en verden der maskinene blir mer og mer lik menneskene.

vurderinger. Jeg hører nok til i den siste gruppa. Jeg synes ikke det er så viktig hvor disposisjonene kommer fra, men jeg registrerer med glede at hjerneforskningen ser ut til å bekrefte det vi filosofer alltid har hevdet, nemlig mennesker har en evne til å tenke rasjonelt og moralsk, og at vi absolutt ikke er «roboter». Når folk tviler på om vi egentlig har fri vilje, er det egentlig evnen til å handle moralsk de trekker i tvil. Men den empiriske forskningen viser jo nettopp at hjernen setter oss i stand til å tenke og handle moralsk. Dermed har vi også reell valgfrihet, understreker Olav Gjelsvik. ♦

Les mer og diskuter på Fritanke.no (8953)

TRE POSISJONER

➔ **Diskusjonen om eksistensen av fri vilje og bevissthet i et fysisk determinert univers, deles gjerne opp i tre posisjoner:**

1. Hard determinisme

Virkeligheten, inkludert oss mennesker, er fysisk determinert og fri vilje er en illusjon [Sam Harris' posisjon].

2. Kompatibilisme

Virkeligheten, inkludert oss mennesker, er fysisk determinert, men dette kan forenes med fri vilje forstått som «vår evne til å leve i tråd med våre ønsker» [Daniel Dennetts posisjon].

3. Libertarianisme

Virkeligheten er ikke bare fysikk. Vi kan påvirke hjernene våre og virkeligheten rundt med vår frie vilje [religiøs posisjon, metafysikk].

Meninger

KRONIKK

KOMMENTAR

PORTRETT

MENNESKERETTIGHETER

SKEPTIKER

FOR & IMOT

F. Tine Poppe

Norge liker ikke meg

Nathan, her med beste-kompis Askild, er ett av de 28 lengeværende barna som blir portrettert i den vakre og vonde fotoboka *Jeg liker Norge, men Norge liker ikke meg*, som kom ut på Humanist forlag i år.

Noen har levd opptil ti år på mottak, noen hele livet. Som andre barn har de drømmer og ønsker, men få muligheter til å få dem oppfylt. Fotograf Tine Poppe og forfatter Kari Gellein formidler deres hverdag, tanker og refleksjoner.

I februar kommer Nathans sak opp for Oslo tingrett.

Bioteknologien er et kraftfullt redskap. Den kan hjelpe oss å redusere lidelse, men også endre fundamentalt hva det er å være menneske. Og kanskje bidra til å relativisere menneskeverdet?

ER ALL TEKNOLOGISK NYVINNING FRAMSKRITT?

Morten Horn er overlege ved Nevrologisk avdeling på Oslo Universitetssykehus Ullevål. Han er mangeårig medlem i Human-Etisk Forbund.

T Morten Horn F Corbis / NTB Scanpix

BIOTEKNOLOGIEN GIR OSS MULIGHETER vi ikke helt vet om er bra for oss. Noen mener at «teknologien er her – la oss ta den i bruk». Men er det så enkelt? Til våren skal **Bioteknologiloven** revideres. Bioteknologi stiller oss overfor en rekke etiske problemstillinger. Assistert befruktning er for lengst etablert, men hvem skal få tilbud om dette? Enslige mødre, lesbiske mødre, kvinner etter overgangsalderen? Sæddonasjon har lang tradisjon (ikke minst naturmetoden: one-night-stands, sidesprang og i verste fall voldtekter), men skal vi også tillate eggdonasjon? Hva med befruktete egg som et overskuddsprodukt etter assistert befruktning – kan vi forske på dem, kan de doneres til infertile kvinner? Når vi nå først har sædceller, egg og embryoer i laboratorieskålene – kan vi undersøke dem for genetiske sykdommer før vi setter dem inn i livmoren? Hvilken livmor skal de befruktete eggene settes inn i – skal vi tillate surrogati? Når svangerskapet er vel underveis – kan vi undersøke fosterets arveegenskaper (gjennom invasiv foster-

diagnostikk, tidlig ultralyd eller blodprøve fra mor) og selektivt abortere fosteret hvis det har uønskede gener?

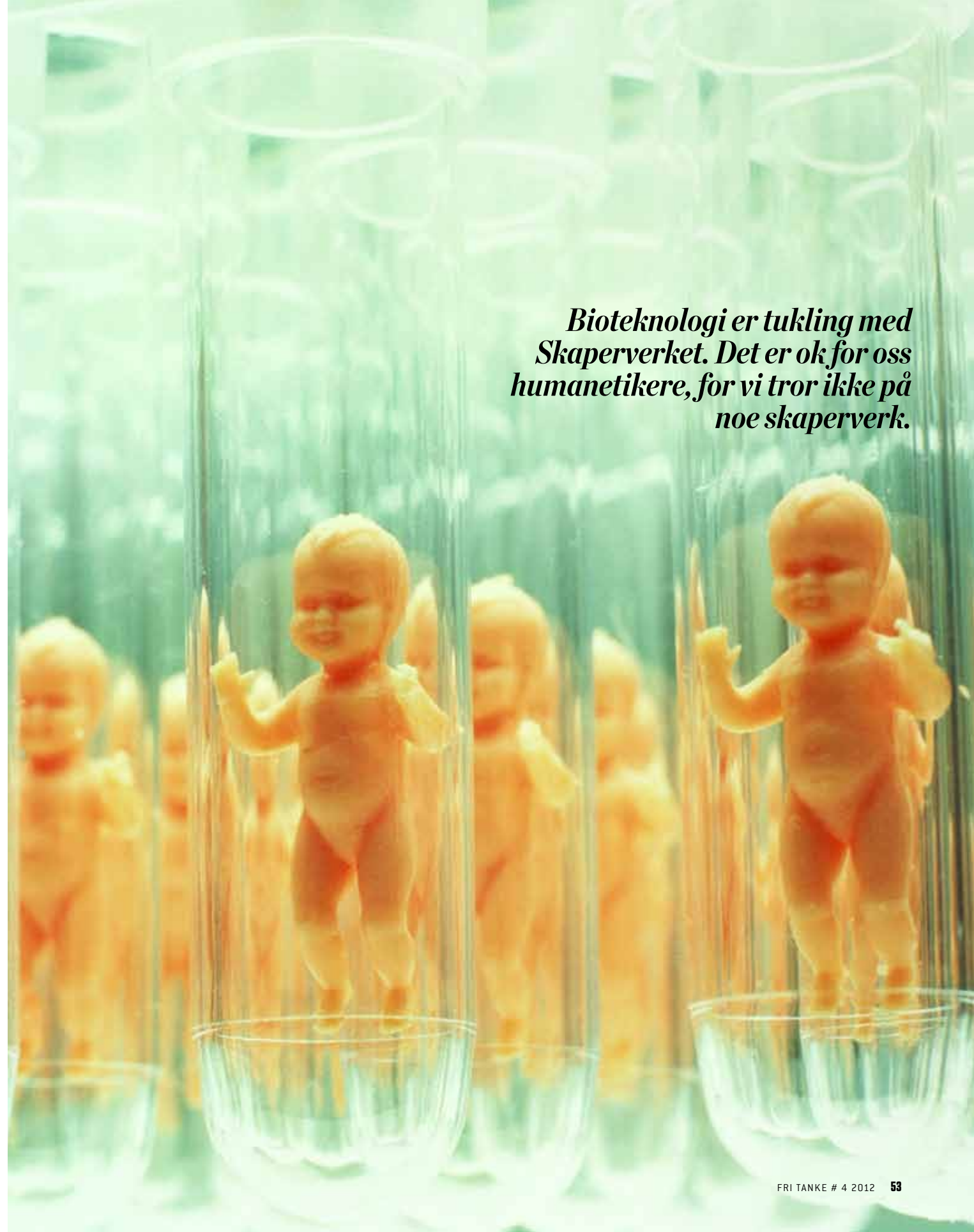
Bioteknologi er tukling med «Skaperverket». Det er ok for oss humanetikere, vi tror ikke på noe skaperverk. Vi ser ikke naturen som hellig – et ferdig produkt som det er oss forbudt å endre på. I en darwinistisk evolusjon endres naturen kontinuerlig gjennom naturlig seleksjon. Vi som lever i dag er bare mellomstadier på veien mot former som vil være enda bedre tilpasset naturens krav. Dersom vi tar i bruk bioteknologi for å avle fram mennesker som er smartere, sunnere (eller vakrere) er det ikke så ulikt presset fra den naturlige seleksjon.

MEDISINSKE FRAMSKRITT har gjort at mange i dag lever opp med egenskaper som i et ursamfunn ville blitt selektert bort. Vi har på en måte

01 Et annet viktig bioteknologisk spørsmål er hvordan vi skal bruke metoden for assistert befruktning, nå som egg- og sædceller, livmor m.m. kan kombineres på alle tenkelige vis.

☞ Se fotnoter side 54

Bioteknologi er tukling med Skaperverket. Det er ok for oss humanetikere, for vi tror ikke på noe skaperverk.

► tuklet med den naturlige seleksjonen. Det ville nærmest være å gjenopprette naturens orden om vi med bioteknologiske metoder sørget for en fortsatt «foredling». Fosterdiagnostikk og selektiv abort gir oss muligheten til å forhindre stor menneskelig lidelse av menneskeslekten, og en «eliminering» av uønskede egenskaper i arvematerialet vårt.

Men dette skurrer: ord som «foredling» og «eliminering» vekker assosiasjoner til mellomkrigstidens eugenikk. Kan vi stå for dette? Er egenskaper som vinner fram i evolusjonen mer verdt enn de som taper for seleksjonspresset? Mener vi at sykdomsgener på en måte «trekker ned snittet», og at menneskeslekten blir bedre jo færre det er som bærer disse? Og videre, kan vi tillate oss å utrydde sykdom gjennom å eliminere de syke individene?

DET ER DETTE EVOLUSJONEN GJØR gjennom naturlig seleksjon, og slik er det med mange genetiske sykdommer: vi har ingen annen behandling enn selektiv abort av fosteret som bærer på sykdommen. Men det er en viktig forskjell. Naturen er verdinøytral, den har ingen intensjon med seleksjonen, den rangerer ikke

Fosterdiagnostikk og selektiv abort gir oss muligheten til å forhindre stor menneskelig lidelse.

egenskaper etter verdi.

Ordet sorteringssamfunn vekker sterk harme og kan avspore debatter. Men vi må likevel prøve å takle dette ordet på en nøktern måte. Dersom vi velger oss et foster

med best mulig forutsetninger for å klare seg i livet, da innebærer det at vi ser gjennom – sorterer – ulike arveegenskaper og velger ut dem vi foretrekker. Dette gir ikke nødvendigvis et sorteringssamfunn. Men dersom denne sorteringen skjer systematisk, organisert gjennom det offentlige helsevesenet – *da* kan vi få et sorterings-samfunn.

Kanskje har vi det alt – for vi tilbyr allerede gentesting, fosterdiagnostikk og selektiv abort. Men dette tilbys i hovedsak personer med høy risiko for sykdom, og oftest forutsetter det at personen selv har bedt om utredning. Selv om samfunnet stiller sitt apparat til rådighet for sorteringen, sier det ikke nødvendigvis noe om hva personen bør velge. Men jo mer systematisk og omfattende sorteringen blir – for eksempel dersom vi etablerer rutinemessig screening for kromosomavvik for alle gravide – jo sterkere blir signalet om at vi som samfunn anser dette som uønskede egenskaper som bør elimineres.

1 Bioteknologi: betegner tradisjonelt all bruk av levende organismer – planteceller, dyreceller og mikroorganismer – til å lage produkter som er nyttige og nødvendige for oss. Det har menneskene gjort i tusenvis av år. I moderne bioteknologi benytter man seg av organismer og prosesser basert på at arvestoffet er endret ved hjelp av genteknologi – der man kan isolere, studere og endre arvestoffet, DNA. Da er det mulig å overføre genetisk informasjon (DNA) mellom organismer, også mellom organismer som ikke naturlig utveksler genmateriale. Bruksområder er genmodifisering av levende organismer, genterapi på mennesker, gentester, stamcelleforskning, assistert befruktning og kloning. [Kilde: bion.no]

VI HUMANETIKERE OMFAVNER FN's Menneskerettighetserklæring, som i slår fast at alle mennesker har samme verdi – verdien «1» – uansett mentalt og fysisk funksjonsnivå. Noen vil nok anse det som mindreverdige å være lam, mentalt retardert, pleietrengende. Men i samfunnets øyne må vi alle være like mye verd. Da blir det problematisk dersom samfunnet systematisk skulle prøve å eliminere individer (eller hindre at de blir født) bare fordi de har egenskaper vi ikke ønsker.

Som nevrolog med interesse for genetikk bidrar jeg til utredning av arvelige sykdommer, noe som kan gi mulighet for fosterdiagnostikk og eventuelt selektiv abort. Kanskje bidrar jeg til å skape et sorteringssamfunn. Men det spiller en rolle hvilke kriterier vi bruker når vi sorterer; hvem vi er ute for å hjelpe. Er det fosterets beste vi har for øye? Eller er det foreldrenes ønske om et perfekt barn vi vil oppfylle? Eller samfunnets behov for å redusere presset på pleie- og omsorgsbudsjetten? Det finnes sykdommer som er så fæle – som gir så store plager – at det ville være hjerteløst å kreve at slike fostre på død og liv skal bæres fram. Fosterdiagnostikk og selektiv abort gir oss muligheten til å forhindre stor menneskelig lidelse – og det kan være en god ting.

ANDRE SYKDOMMER MEDFØRER ikke nødvendigvis lidelse for den som rammes, men gir økt

omsorgsbehov og redusert produksjonsevne. Downs syndrom er et kjent eksempel. Vi må godta (eller avfinne oss med) at et foreldrepargjerne vil slippe å få et barn med Downs syndrom. Men det er vanskelig å akseptere at personer med Downs syndrom lider så sterkt at det er bedre for dem om de aldri blir født. Dersom samfunnet legger opp til en screening av alle gravide for Downs syndrom (med abort som eneste «behandling»), da må vi spørre oss: leter vi etter denne egenskapen av hensyn til individet som har den – eller gjør vi det av hensyn til foreldrene og omgivelsene?

Vi liker å si at «mennesket må være et mål i seg selv, ikke et middel for andre». Selv fikk jeg barn mest for å dekke mitt eget forplantningsbehov, men for samfunnet er det viktig å markere individets egenverdi. Selv om et foster i første trimester ikke er et selvstendig individ – enda – så er det likevel et genetisk unikt, potensielt lite menneskevesen. Samfunnet gir den gravide stor råderett over fosteret som vokser i magen – men ikke ubegrenset. Dersom samfunnet stiller opp for å undersøke og eventuelt abortere fosteret på grunn av dets egenskaper, har samfunnet også et ansvar for hvilke signaler dette sender. I Danmark har man som følge av tidlig ultralyd til alle gravide sett et klart fall i antall barn som fødes med Downs syndrom

2 Bioteknologi-loven: Moderne bioteknologi reguleres hovedsakelig ved to lover, Lov om framstilling og bruk av genmodifiserte organismer (genteknologi-loven) og Lov om humanmedisinsk bruk av bioteknologi m.m (bioteknologiloven), der den første dekker mikroorganismer, planter og dyr hvor den genetiske sammensetning er endret ved bruk av gen- eller celleteknologi, mens bioteknologi-loven dekker medisinsk bruk av bioteknologi på mennesker. [Kilde: bion.no]

3 DNA: er vårt arvestoff. Dersom man undersøker en persons DNA for å se hvilke genvarianter personen har, har man utført en gentest. Også analyse av for eksempel kromosomer, proteiner og organer kan gi informasjon om arveegenskapene til en person og kan derfor defineres som genetiske analyser. [Kilde: bion.no]

føler seg uønsket av den danske staten.

DEN NORSKE ULTRALYDDEBATTEN er allerede utdatert. For det første viser en stor finsk undersøkelse fra 2011 at tidlig ultralyd er elendig for å påvise fostre med kromosomavvik hos kvinner yngre enn 35 år – nettopp de man nå vil utvide tilbudet til. Hos disse kvinnene vil 97 prosent av alle funn være «falske positive» og gi økt uro, samtidig som opptil en tredjedel av fostrene med Downs syndrom ikke vil oppdages. For det andre har man nå utviklet metoder for undersøkelse av barnets **DNA** i mors blod – noe som overflødiggjør ultralyd som redskap for å påvise Downs syndrom og andre genfeil hos fosteret. Vi står igjen med fosterdiagnostisk ultralyd som en kostbar og ressurskrevende undersøkelse for å påvise sjeldne tilstander hos fosteret. Vel og bra, men kanskje ikke det vi bør prioritere høyest i en presset svangerskapsomsorg.

Et annet viktig bioteknologisk spørsmål er hvordan vi skal bruke metoden for assistert befruktning. Vi kan nå kombinere egg- og sædceller, livmor og sosial/juridisk mor og far på alle tenkelige måter. Dette begrunnes med likestilling – at mor og far skal ha samme rett til å avgi og motta kjønnseller. Retten til å få barn er ikke bare knyttet til et par, men noe hvert enkelt individ har krav på. Jeg synes dette blir absurd, med mindre man tar den helt ut og hevder

at også menn må ha rett til å bli gravide. Vi humanetikere bør igjen minne om at et barn ikke bare er et middel til foreldrenes selvrealisering – for samfunnet bør barnets beste være målet. Humanetikken bygger på en antagelse om at alle mennesker er grunnleggende like og har de samme følelsesmessige behov. Ikke alle kan få en tilstedeværende far. Men vi har et behov for å kjenne våre aner, vite hvor vi kommer fra. Og for oss mennesker er det helt nytt og uprøvd at det skal være tvil om hvem som egentlig er barnets mor. Betyr ikke slekt noe? Bør samfunnet legge til rette for et slikt eksperiment?

BIOTEKNOLOGIEN ER ET FANTASTISK – og kraftfullt – redskap. Den kan hjelpe oss å redusere lidelse, men den kan også endre fundamentalt hva det er å være menneske, og bidra til en relativisering av menneskeverdet. Vi humanetikere bør erkjenne at ikke alle teknologiske nyvinninger er ekte framskritt. Menneskene har dype behov for omsorg, tilhørighet, identitet – og dette er behov som ikke endres over natten selv om teknologien gir mulighet for nye måter å få barn på. Når samfunnet bistår foreldre i å lage barn, er det viktig at barnets behov ivaretas. Fordi for oss er hvert individ et mål i seg selv, ikke bare et middel. ♦

Enig? Uenig? Diskuter på Fritanke.no (8954)

MAKT I DE BLOGGENDE HENDER

På skeptikerbloggen «Unfiltered Perception» har Gunnar Tjomlid hamret løs på pseudovitenskap, udokumentert alternativbehandling, vaksine-motstandere og overtro generelt.

F Privat

01

F Privat

02

03

Gunnar Tjomlid (38 år)

Internettgründer og profilert skeptikerblogger på tjomlid.com.

Er også involvert i Foreningen Skepsis og skeptikerpodcasten Saltklypa.

Vil i 2013 bli aktuell med bok om alternativ behandling på Humanist forlag.

Bor i Oslo og er deltids pappa for en datter på 4.

T Marianne Lyné Larvoll Melgård
F Thomas Brun

Og da han «outet» hvordan den kyniske «sjokolademafiaen» bak den såkalte helsebringende Xocai-sjokoladen hadde truet bloggere som postet kritikk om produktet, spredte kritikken hans seg som ild i tørt gress og ble toppsaker på flere nettaviser. Over 100 000 har lest akkurat den bloggposten hans. Søker du på «Xocai» nå, er det Tjomlids kritiske post som dukker opp som første treff.

Men han har ikke alltid vært like kritisk. Det er høsten 1993, på Bjerke studenthus. Gunnar Tjomlid (19) ringer sin far, i fyr og flamme over nyervervet kunnskap fra internett: amerikanske myndigheter har siden 1947 hemmeligholdt et spektakulært funn for offentligheten. En UFO ble funnet i ørkenen ved Roswell, og passasjerene fra det

ytte rom var endog blitt obdusert av militærkirurger.

– Pappa ble ikke særlig imponert, forteller Tjomlid med et smil, nær tju år senere. Skeptikeren, bloggeren, foredragsholderen og IT-gründerens fortid som UFO-forkynner og mangeårig Ten Sing-leder står i skarp kontrast til dagens 38-åring.

– I en periode i tenåra, før jeg forkastet religion, trodde jeg på mye rart. Så lenge jeg var i kristne miljøer på bygda, tillot jeg meg ikke å tenke særlig kritisk eller analytisk, så jeg var mer sårbar for bullshit. Da jeg tok den telefonen til pappa i 1993 var internett ganske ferskt, og jeg var definitivt ikke kritisk nok i møte med det jeg leste. Det var farlig, konstaterer han.

ETTER AT HAN tok steget fram fra dataservert og begynte å skrive, er Gunnar Tjomlid er blitt både internettberømt og -beryktet for bloggen

Unfiltered Perception («ufiltrert oppfatning»). Han er blitt omtalt som alternativbransjens verste fiende, og folk fra dette miljøet har også anklaget bloggen både for å stå på Human-Etisk Forbunds (Gisp!) og legemiddelindustriens lønnslistene, og for å være hjernen bak aksjonen Ingen liker å bli lur.

– Det meste jeg har tjent på bloggen er fire glasscola fra en fan, sier Tjomlid smilende da vi møtes på kafé nær leiligheten hans på Tøyen, på Oslo øst. Tjomlid snakker lavmælt, velartikulert og med bred sørlandsdialekt.

– Jeg har 50-60 000 sidevisninger i måneden. Ingen ting i forhold til rosbloggere, men jeg er fornøyd med det, sier Tjomlid. På sin twitterprofil hevder han halvt humoristisk at han

«Hva tenker du om å ha blitt kastet ut av Ten Sing?»

«knuser livsløgner 24/7/365».

PÅ TJOMLID.COM har han siden 2006 skrevet lange, kritiske og grundige poster om et bredt spekter av tema: vaksiner og vaksine-

skepsis, mobilstråling, healing, religion og annen overtro, alternativ kreftbehandling, «Lightning Process», islamofobi og rasisme, homeopati, tankefeltterapi, Snåsamannen, seksualpolitikk og pedofili.

Og så er Tjomlid en av få som har kastet et kritisk blikk på Snåsamannen. I 2008 skrev han «Alle liker Snåsamannen. Selv skeptikerne og tvilerne synes han er en likandes fyr. Han ser koselig ut, er laidback og behagelig, og ikke minst så tar han like mye avstand fra profesjonelle healere

01 Datteren, jobb og blogg er de eneste forpliktelsene Gunnar Tjomlid ikke har kuttet ut etter at han bestemte seg for å utfordre seg selv.

02 Gunnar Tjomlid var del av et kristent miljø til han ble kastet som Ten Sing-leder.

03 Da familien bodde i Kenya og faren jobbet for Redd Barna, var Gunnar Tjomlid ofte med på reiser til ulike Redd Barna-prosjekt.

som enhver god skeptiker gjør. Han har skapt et image av seg selv som en oppofrelsens mann, som har viet sitt liv til andre. En mann som aldri har snakket store ord om seg selv, som aldri vil ta betalt for sine tjenester, og som egentlig ikke liker så mye oppmerksomhet som han nå får. En beskjeden mann med store helbredende krefter.

Men er dette egentlig sannheten? Jeg tviler på det. Jeg tror denne mannen er ►

I mange år ville jeg så gjerne være kristen.

► mer kynisk enn det vi ønsker å tro.» Og så gikk han systematisk til verket og kritiserte Snåsamannen punkt for punkt. Den bloggposten fikk nesten 300 kommentarer.

I 2010 vant Unfiltered Perception prisen «Tordenbloggen», årets beste blogg, stemt fram av brukere.

«Solid research som underbygger tydelige standpunkter. Sinnsykt irriterende når man er uenig med ham, fordi han er så solid at han ikke kan feies vekk», skrev Elin Ørjasæter den gang. «En strålende blogg som har ført lanser i kampen mot Trine Grung og tåkedottene hennes», skrot Human-Etisk Forbunds Arnfinn Pettersen. «Alene i ferd med å definere sjangeren 'gravende blogging'», skrev en anonym tilhenger.

DET VAR EN TELEFON fra Stavanger Aftenblad som ble katalysator for Tjomlids gradvise brudd med kirke og religion. Mellom 1986 og 2009 bodde Tjomlid i en liten sørlandsbygd, Tonstad, i Sirdal kommune, et område preget av konservativ kristendom og – med hans egne ord – «jantelov på steroider». 20 år gammel hadde Tjomlid fått sin første kjæreste. Snart flyttet paret inn i en leilighet sammen.

– Tidlig en morgen ringte en journalist og spurte «hva tenker du om å ha blitt kastet ut av Ten Sing?» Det visste jo ikke jeg noe om, forteller Tjomlid med en liten latter.

Samboerskapet hadde nemlig blitt en stor sak i det lokale menighetsrådet i 1998, «en tid da andre kirkemiljøer gjerne diskuterte homofili». Rådets øverste leder truet med å trekke seg fra vervet fordi Ten Sings leder gjennom ti år var blitt *en samboer*.

– **JEG KALTE MEG** vel kristen frem til jeg var et par og tjue, men etter Ten Sing-episoden ble det litt enklere å tenke fritt. Dette hadde vært miljøet mitt, og i mange

år ville jeg så gjerne være kristen. Under andakten skulle vi be Jesus inn, og jeg prøvde virkelig, for han så ut til å komme inn til andre. Men jeg var nok alltid skeptiker, sier Tjomlid.

Proessen med å forkaste kristentroen var ikke bare enkel, og det tok noen år før Tjomlid våget å innrømme overfor seg selv at han ikke trodde på noen gud.

– I en periode slet jeg med dårlig samvittighet, som om Gud skulle bli fornærma. Men det ligger naturlig for meg å tenke kritisk og analytisk, forklarer 38-åringen.

Et vendepunkt var da Tjomlid leste boka *Dying to live* av Susan Blackmore, en forsker som studerte paranormale fenomener i 30 år.

– Men etter tre tiår fant hun overhodet ingen bevis, og ble *hardcore* skeptiker. Med den boka skjønnte jeg at det er dødsinteressant å finne naturlige forklaringer på overtro, sier han.

TJOMLID MELDTE SEG ut av kirka, inn i Human-Etisk Forbund og på epostlisten til foreningen Skepsis tidlig i år 2000. Etter hvert som han har opparbeidet seg stor kunnskap er han blitt en populær foredragsholder både for Human-Etisk Forbund (HEF), men også for Legeföreningen og Folkehelseinstituttet.

Han framhever HEFs initiativ med aksjonen Ingen liker å bli lurt.

– Jeg liker at HEF tok det ansvaret og skapte den debatten. Aksjonen har vært med på å skape en ny bølge med

mer fokus på kritisk tenkning, som blant annet sees i publikumssuksessen Folkeopplysningen på NRK. Noe av æren for den serien kan nok HEF ta, mener Tjomlid.

Til tross for at Unfiltered Perception handler om «hva» fremfor «hvem», var utgangspunktet for bloggen selvransakelse.

– **JEG HADDE ALLTID** vært snill gutt, ledet og arrangert og vært aktiv i kristenmiljø og lokalt kulturliv. Og sa til meg selv: hvis jeg døde i dag, vil folk tenke at «ja Gunnar, det er han kjedelige fyren som ledet TenSing». Og jeg følte behov for å vise at jeg var... mer. At jeg hadde mer radikale tanker enn de fleste der hjemme i Sirdal, sier Tjomlid.

Og han bestemte seg for å gå hardt ut; den første bloggposten han publiserte dreide seg om pedofili.

– Fordi det er et så betent tema blir alle forsøk på nyansering tatt som legitimering, sier Tjomlid oppgitt.

Han forteller at folk tilhørende alternativbransjen sakser ut enkeltsetninger fra denne første posten «En pedofil jævel?» fra 2006 for å diskreditere ham.

– Noen av disse folka vil alltid bruke dette som skyts. Jeg forsvarer naturligvis ikke overgrep, men forsøkte å skrive om temaet på prinsipielt grunnlag, uten følelser. Hadde min datter blitt utsatt for noe sånt, ville jeg kanskje reagert som en villmann, sier Tjomlid. ►

01 Gunnar Tjomlid er ikke særlig populær i alternativtenkende kretser, og har måttet tåle ekstreme og usaklige karakteristikk og beskyldninger. Han er beskyldt for å stå på legemiddelindustrien og Human-Etisk Forbunds [gisp!] lønningslister. Men det eneste han har tjent på sin skepsisblogging er to glasscola.

► **TJOMLID SER UT** til å ha både nysgjerrighet og engasjement hjemmefra, med en biologfar fra Sirdal og en fredskorpsfrivillig mor fra London som møttes i en landsby i Zambia i 1969. Gunnar, storebroren og lillebroren er født og delvis oppvokst i Afrika. Familien bodde perioder i Norge og perioder i Tanzania og Kenya. – Å tilbringe deler av barndommen i Øst-Afrika har påvirket meg. Jeg tenkte det vel ikke konkret da jeg var barn, men det å ha levd nært på fattigdom og enorme klasseforskjeller har bidratt til å forme mitt verdensbilde og mine verdier og gjort meg opptatt av rettferdighet.

Jeg vil la leseren føle seg smart, få noen aha-opplevelser underveis

I 1986 flyttet de tilbake til sørlandsbygda for godt. Før Tjomlid som voksen brøt opp etter et samlivsbrudd.

– De siste årene har jeg prøvd å leve etter filosofien basert på spørsmålet «hva ville du gjort, om du ikke var redd?» Da det ble slutt med eksen min etter ni år og hun flyttet tilbake til sitt hjemsted Kristiansand med datteren vår Maya, skjønnte jeg at jeg måtte utfordre meg sjøl, forteller Tjomlid.

UTFORDRINGEN BLE Å FLYTTE til Oslo, vekk fra det trygge miljøet på Tonstad. Tjomlid solgte hus og bil, og kuttet ut alle forpliktelser utenom sin fireårige datter Maya, jobb og blogg.

– Jeg har alltid vært sjenert, men i løpet av de siste årene har jeg jobba veldig mye med å overkomme sjenansen min. For en klassisk introvert er det vanskelig å møte nye mennesker, og spesielt med småprat i grupper... Jeg trives jo også veldig godt alene, sier han.

Hele ungdomstida, frem til han ble tjue, tilbragte Tjomlid på gutterommet, oppslukt av data, musikk, dikt, noveller og toppløsbilder av Cindy Crawford.

– I flere år gravde jeg meg ned i selvforakt, og brukte kviser og overvekt som unnskyldning. Så jeg er stolt av at jeg turte å snu på det, ved å presse meg ut for å treffe likesinnede. Og damer, forteller Tjomlid.

Våren 2013 vil Tjomlid trosse nok en gammel frykt, og publisere sin første bok. Temaet er alternativ behandling, på oppdrag fra Humanist forlag.

– Endelig tør jeg, og med støtte fra Fritt ord og Faglitterær forening reiser jeg i slutten av oktober på skeptikertreff i Nashville; CSI Conference. Talerlista er full av heltene mine. Undertittelen på boka er foreløpig «hvorfor behandling som ikke virker ser ut til å gjøre det».

I boka vil Tjomlid ta for seg hvilke mekanismer som ligger bak folks tro på uvirksom behandling, hvordan sansene, hukommelsen og hjernen lurer oss.

– Jeg vil la leseren føle seg smart, få noen aha-opplevelser underveis og forhåpentligvis være mer kritiske i møte med ubegrunnede påstander, sier han.

KRITISKE RØSTER MENER de mest iherdige skeptikerne ender opp med tunnelsyn og skylapper, ute av stand til å se verden med «et åpent sinn». Kan den skeptiske innstillingen overdrives? Tjomlid smiler, og lener seg fram over bordet.

– Naturligvis vil jeg svare nei, men jeg mener heller ikke det finnes noen mellomting. Enten har du en kritisk innstilling, eller så beskytter du enkelte

områder av livet for din kritiske sans, noe som ikke holder for min del. Men om du kommer til et punkt der du ikke lenger kan verdsette det estetiske – som musikk og kunst – eller benekter at det som ikke kan kvantifiseres eksisterer, da kan du i teorien bli så skeptisk at det reduserer livskvaliteten din. Som Sheldon i tv-serien «Big Bang Theory». For ham er følelser mindrevverdige og uinteressante, det er kun det intellektuelle som teller.

I begynnelsen av oktober var en kronikk av skuespiller og lege Anders Danielsen Lie blant de mest leste av Aftenpostens nettsaker. Bare på Facebook ble saken delt nær 8000 ganger. Tittelen var «Ondskapsfull harselas», og Lie kritiserer tv-programmet Folkeopplysningens kritiske gjennomgang av alternative behandlingsformer Tjomlid var ikke så begeistret.

– **DET ER BILLIG** å gjøre seg til den populære legen som synes det er ok med alternativ behandling. Og Lies hovedpoeng var at han ikke kunne kritisere andre fordi det var mangler innen hans eget felt?! Mange leger er veldig naive, de tror alternativbransjen består av koselige enkeltpersoner. Mange får sjokk i møte med groteske tilfeller, der folk er døden nær etter feildiagnoser fra kjeltringer.

Tjomlid er glødende opptatt av å fremme kritisk tenkning, og drømmen er å lage et innføringskurs for ungdomsskoleelever.

– Humanistisk Ungdom har gjort noe lignende, og man kan bruke aktuelle saker og gjøre det morsomt. Kanskje jeg kommer i kontakt med andre som vil bidra til noe sånt, om jeg nevner det i Fri tanke? ♦

Gi sommeren i julepresang!

Humanistisk Ungdoms sommerleir 2013 har tema

demokrati og menneskerettigheter

Sjekk ut førjulstilbudet når påmeldingen åpner 1. desember!

Smakebiter fra det herlige leirlivet kan du se på youtube.com/HumanistiskUng
Besøk oss på humanistiskungdom.no

F NTB Scampix

Færre fristeder for krigsforbrytere

Prinsippet om *universell jurisdiksjon* gjør at Norge kan straffeforfølge rwanderen som nå står tiltalt for deltagelse i drap under folkemordet i Rwanda i 1994.

Hva er menneskerettigheter? Leder for Menneskerettighetsakademiet, **Lillian Hjorth**, skriver om problemstillinger knyttet til menneskerettighetene. Send gjerne spørsmål til: lillian@mr-akademiet.no

Det er en selvfølgelig sak at kriminalitet begått i Norge, skal etterforskes og straffes her i landet. Ikke like åpenbart er det at personer fra andre land settes på en norsk tiltalebenk for forbrytelser begått i utlandet. Like fullt skjer dette *akkurat nå* i Oslo tingrett, der en mann står tiltalt for massedrap på mer enn to tusen personer i Rwanda for 18 år siden.

Mellom åtte hundre tusen og én million mennesker ble brutalt slaktet ned i dette lille afrikanske landet i løpet av noen få måneder i 1994. Det særegne med folkemordet i Rwanda, var at så mange vanlige borgere deltok i ugjerningene, som inkluderte

voldtekter samt lemlestelser og drap begått med granater, håndvåpen og macheter. Den tiltalte 49-åringen skal ha deltatt på møter der drap ble planlagt og beordret, samt transportert bevæpnede drapsmenn og fanger til steder hvor de sistnevnte ble myrdet.

BAKGRUNNEN FOR RETTSAKEN mot rwanderen er det folkerettslige prinsippet om universell jurisdiksjon. Reglene innebærer at en hvilken som helst stat kan straffeforfølge personer som har utført forbrytelser av særlig grov karakter, uavhengig av hvor de er begått og gjerningspersonens nasjonalitet. Enkelte handlinger blir nemlig ansett som så uhyrlige at alle verdens stater har et ansvar for å straffe de skyldige. Prinsippet om *universell jurisdiksjon* ble slått fast i rettsoppgjørene etter andre verdenskrig og er senere fulgt opp i flere internasjonale avtaler. Det er i dag bred enighet om at *folkemord, forbrytelser mot menneskeheten og krigsforbrytelser* er så grusomme handlinger, at alle land kan rettsforfølge. Formålet er å hindre

straffefrihet og sikre at de verste kriminelle aldri finner noe fristed. Det er best at nasjonale myndigheter selv står for rettsoppgjør etter folkemord, forbrytelser mot menneskeheten eller krigsforbrytelser. Gjennomføres sakene på en god måte, kan de fungere som en viktig del av samfunnets forsoningsprosess. Historien har imidlertid vist at genuine nasjonale rettsoppgjør kan være vanskelig å få til. En grunn kan være at overgriperne fremdeles sitter i maktposisjoner. Folkemord, forbrytelser mot menneskeheten og krigsforbrytelser er så omfattende handlinger, at politiske, militære og andre ledere ofte viser seg å ha hatt viktige fingre med i spillet. En annen årsak til at rettsoppgjør ikke alltid skjer, kan være at man frykter å rive opp i gamle sår slik at ny uro skapes. I noen tilfeller, som i Rwanda, kan lovbruddene ha vært så omfattende og gjerningspersonene så mange, at påtalemakten rett og slett ikke har kapasitet til å rettsforfølge alle. Eller forbryteren kan være flyktet fra landet.

01 Minneveggen i Kigali i Rwanda navngir ofre for folkemordet i 1994. Drapet på hutu-presidenten innledet den gang hutu-ledet folkemord på tutsier i landet.

SELVOM DEN UNIVERSELLE JURISDIKSJONEN tillater andre stater og det internasjonale samfunn å gjennomføre rettsoppgjør når nasjonale myndigheter ikke lykkes, har mekanismen vært lite brukt. Bakgrunnen er at det har manglet effektive internasjonale straffedomstoler, og at statene, av ulike grunner, har vært unnvikende til å insistere på rettergang. Konsekvensen har vært at utallige overgripere – ansvarlige for den verste kriminaliteten man kan tenke seg – har gått fri. Kampen for å bekjempe straffefrihet for folkemord, forbrytelser mot menneskeheten og krigsforbrytelser skjøt for alvor fart på 1990-tallet med opprettelsen av FNs internasjonale domstoler for det tidligere Jugoslavia og Rwanda. Særlig var det ledere og de øverste ansvarlige som

► skulle etterforskes og straffes. En videre milepæl ble nådd i 2002, da Den internasjonale straffedomstolen ble opprettet for å gjennomføre rettsoppgjør mot individer anklaget for slike forbrytelser. Domstolens virke er basert på *komplementaritetsprinsippet*, det vil si at den bare behandler saker dersom myndighetene i landet ikke selv makter eller ønsker å gjøre det. I dag har vel 120 land sluttet opp om straffedomstolen og forpliktet seg til å kunne gjennomføre rettsprosesser mot personer mistenkt for krigsforbrytelser, folkemord og forbrytelser mot menneskeheten. Norge har også bundet seg til domstolens vedtekter. Det var én årsak til at folkemord, forbrytelser mot menneskeheten og krigsforbrytelser ble inkludert som egne forbrytelseskategorier i den norske straffeloven i 2008.

UTVIKLINGEN AV DET INTERNASJONALE strafferettssystemet har ført til at statene de senere årene er blitt flinkere til å gjennomføre rettsoppgjør mot folk mistenkt for de ovennevnte

forbrytelser – selv om handlingene er begått i utlandet av utlendinger. Vårt land er nemlig ikke det første som reiser sak mot en person fra Rwanda. Også myndighetene i Belgia, Sveits, Frankrike og Finland har gjennomført rettssaker mot krigsforbrytere derfra. Norge og flere andre stater, deriblant Sverige og Danmark, har også straffet individer for folkerettsbrudd begått i det tidligere Jugoslavia. Alle disse rettssakene vitner om at man sakte, men sikkert, er i ferd med å tilpasse – og ikke minst bruke – nasjonale rettsystemer i forhold til en global virkelighet.

Mange steder på kloden finnes etniske og religiøse konflikter som i en gitt situasjon kan utløse krigsforbrytelser, folkemord, forbrytelser

Signalet fra retts-saken i Oslo til voldens utøvere eller bakmenn er at de aldri må føle seg trygge

mot menneskeheten og andre grove brudd på menneskerettighetene. Forhåpentligvis vil fremtidige krenkelser kunne forhindres ved at potensielle forbrytere, inkludert politiske og andre ledere, vil tenke seg om to ganger før de begår overgrep. Signalet fra rettssaken i Oslo til voldens utøvere eller bakmenn er at de aldri må føle seg trygge. Lovens lange arm kan inn-

hente dem – uansett hvor de er. ♦

01 Det blir det færre fristeder for forbrytere som har tatt del i folkemord, som det i Rwanda i 1994, hvor tusenvis av tutsibarn som disse ble rammet.

Leserrespons

Har du reaksjoner på artikler i Fri tanke? Skriv kort og konsist, helst maks 1000 tegn.

FIKK REAKSJONER PÅ FORSIDEN

I forrige nummer [3-2012] stilte vi spørsmål om religionskritikk kan bli ekstremistisk, og forsiden illustrerte nettopp dette - med en tegning av en dolk gjennom Bibelen. Det fikk vi noen reaksjoner på, fra lesere som ikke hadde satt pris på den. En del hadde misforstått budskapet, mens andre syntes slik symbolikk likevel var usmakelig. Her er noen reaksjoner:

«Hei på dere! Jeg er en fast leser av bladet deres som min mann får i posten. Jeg leser det med interesse og et åpent sinn. Finner mye bra og tankevekkende stoff. Selv regner jeg meg som liberal kristen, stor toleranse for andres tro og livssyn. Derfor... Hjelp MEG!!! Jeg steilet da jeg så forsiden på det siste nummeret. Det er det grusomste jeg har sett! Jeg skjønner hva tanken bak er, temaet for dette nummeret er jo ekstremisme, men jeg må si at den illustrasjonen på forsiden skyter langt over mål. Smakløs, grotesk, skremmende, direkte vulgær».

«Forsiden på siste nummer av 'Fri tanke' gjør meg flau! Jeg trodde at humanetikere sto for toleranse mht. religioner og annerledes

tenkende. En dolk gjennom bibelen virker banalt og svært intolerant. Dette medlemsnummeret får ikke ligge fremme i stuen. Jeg har ofte ellers latt venner og bekjente lese medlemsbladet», skriver en annen.

«Jeg reagerer så negativt på forsiden på siste nr. av Fri tanke. For meg er det et slag mot det som har gjort at jeg i mange, mange år har vært medlem av Humanetisk forbund. Vi har også en ETISK side. Dette er, for meg, å trampe på etikken. Har også snakket med andre humanister som reagerer på samme måte som meg, og det er dette som gjør at jeg sender en oppfordring: I neste nr. si fra at dere har fått reaksjoner – og så håper jeg dere også ser/forstår reaksjonen min.»

Var forsiden så til å misforstå? Var det et for sterkt virkemiddel? Hva synes du?

LESERBREV: EUTANASI OG LEGENS ROLLE

Legestudent Martin Mikkelsen (Fri Tanke nr. 3/2012) undervurderer både min og sin egen mulige rolle, dersom aktiv dødshjelp blir legalisert i Norge. Som overlege i nevrologi ved OUS, med arbeidsfelt bl.a. alvorlige muskelsykdommer inkl. ALS, er det sannsynlig at jeg ville bli involvert i dødshjelpssaker. Selv om Mikkelsen velger å utdanne seg som almenpraktiker kan også han bli bedt om å bistå i en dødshjelpsprosess.

Ikke i noen av de land og stater der aktiv dødshjelp er legalisert er det restriksjoner på hvilke leger som kan utføre dette. I Nederland, som har mest erfaring med eutanasi, er dette i hovedsak nettopp fastlegenes jobb.

Joda, det ville være typisk norsk om politikerne overlot til en «ekspertkomité» å stå for de vanskelige etiske valgene. Men dette ville bli praktisk uoverkommelig, ikke minst med hensyn til alvorlig syke og svake pasienter. Jeg debatterer gjerne dette med Mikkelsen, f.eks. på Fritanke.no. Men – det vi må avgjøre, i møte med et ønske om aktiv dødshjelp, er i bunn og grunn: Er dette et liv verd å leve, eller er det bedre for pasienten

å være død? Hvem er egentlig «ekspert» på dette spørsmålet – annet enn pasienten selv? **Morten Horn, overlege i nevrologi, OUS**

(Fortsett debatten på Fritanke.no [8955])

HUMAN-ETISK FORBUND PÅ FACEBOOK

Fri tanke og Human-Etisk Forbund er på Facebook, og forbundet er der ikke bare med moderorganisasjonen, men også med en rekke fylkes- og lokallag. Er du på Facebook, sjekk ut ditt lokale lag eller fylkeslag og *lik* det. Så har du et sted å treffe - eller diskutere, krangle og utveksle erfaringer med - likesinnede livssynshumanister/humanetikere. Her finner du blant annet fylkeslagene Akershus, Møre og Romsdal, Finnmark, Oppland og Rogaland, og lokallagene Trondheim, Askøy, Oslo og Indre Hardanger. Søk og du skal finne!

Vi oppfordrer våre lesere til å diskutere og kommentere artikler på Fritanke.no og på vår Facebook-profil.

Tallene i parentesene viser til nummeret saken har på fritanke.no. Du kan også følge Fritanke.no på twitter: [@fritanke_no](https://twitter.com/fritanke_no)

Uforklarlig eller bare foreløpig uforklart?
Finnes det fenomen som ikke lar seg forklare?

MAGI OG TING SOM LIGNER

T Marit Simonsen er aktiv i Foreningen Skepsis.
I André Martinsen

En løve brøler i et lite bur, som henger fra en kjetting i taket. Gardiner ruller dramatisk ned på alle sider. En røyksky og et poff! Gardinene heves, og løven er vekk. Ei smal jente i gulltrikot smiler fra buret og later som at hun brøler.

FÅ VIL VEL PÅSTÅ at det ovenstående showet bryter noen naturlover, selv om det virker helt uforklarlig. Min erfaring fra tryllekunst og magi er i alle fall at forklaringene gjerne er mye enklere enn man skulle tro, og noen ganger nesten tåpelige. (Ikke les det følgende om du vil fortsette å la deg lure: Følg med på alle rekvisitter som flyttes rundt, spesielt de som brukes to ganger.) Ut fra min erfaring gjelder dette også når det kommer til påstander om det alternative. Forklaringen er gjerne ganske enkel – nesten så enkel at det er tåpelig.

Skrudde tv'en seg på av seg selv? Slikt skjer med moderne teknologi. Så du en slektning som egentlig har vandret heden? Slikt gjør hjernen din helt av seg selv. Ble du bedre av besøket hos homeopaten? Slik fungerer kroppen din – den blir bedre av omsorg og placebo.

MANGE ALTERNATIVE PÅSTANDER virker litt «magiske» for meg. De ser ut til å bryte naturlovene, og virker omtrent like uforklarlige: Uansett hvor mange ganger jeg ser tryllekunstnerens korttriks, klarer jeg ikke å avsløre hvordan det blir gjort. Men jeg bestrider ikke startpunktet og sluttpunktet. Kortet han eller hun viser meg er – i alle fall tilsynelatende – det samme jeg tenkte på. Når jeg så skal prøve å finne ut om det som skjedde var magisk eller ikke, tenker jeg som følger:

Først; kjenner jeg til liknende fenomener som har naturlige forklaringer? Deretter; er det mer sannsynlig at jeg ikke kan forstå metoden eller at fenomenet faktisk bryter naturlover ▶

► som har blitt stadfestet gjennom de siste par hundre år? Jeg satser pengene på min egen ignoranse.

NÅR DET GJELDER besøket hos homeopaten tenker jeg i samme baner. Først; jeg vet at helsa påvirkes både av psykisk velvære og av placeboeffekten. Deretter; homeopaten hevder et

prinsipp (vann kan huske) som bryter med all fornuft og all systematisk oppsamlet erfaring vi har høstet etter at vitenskapen lærte seg å kontrollere for menneskelige misoppfatninger i sine studier.

Homeopater – og andre alternativtroende – tenker ofte på en litt annen måte. De sier de selv har erfart virkningen, og indirekte dermed at deres erfaring trumfer all annen oppsamlet erfaring. Hvis man spør dem ut om dette, kommer de gjerne med en variant av «Det er studiene det er noe galt med, ikke fenomenet».

DET PROBLEMATISKE med en slik påstand, er at studiene som utføres med den vitenskapelige metode egentlig ikke krever mer enn at man teller hvor mange som blir friske og hvor mange som ikke blir det. Mange tenker kanskje at for å undersøke homeopatiens vitenskapelig må man ta den inn på laboratoriet og gjøre ting på en annen måte enn vanlig. Noe som naturligvis vil gjøre at ting ikke virker som de skal. Men det trengs ikke. Det eneste som kreves er at man erstatter det som påstås å ha virkning (i strengeste forstand er det de homeopatiske remediene) – altså

Et av de mest fascinerende faktum jeg kjenner til, er at vi egentlig bare forstår fire prosent av universet vi lever i.

bedre, kan statistikere telle hvor mange som har hatt den erfaringen. *Det* er startpunktet for undersøkelser av alternative behandlingsformer. Vitenskapen trenger ikke forstå hva vannmolekyler husker og ikke, eller hvilke stoffer som skal frembringe hvilken effekt. Vi begynner med å luke ut tankefeilene vi vet at vi mennesker gjør ved å blinde forsøket, og deretter teller vi. Det er alt. Erfaring er en del av vitenskapelig erfaring. Hva er det i dette forsøket som gjør at vi ikke kan bruke vitenskap på homeopati?

MED BESØKET HOS tryllekunstneren blir analogien klar: Jeg trenger ikke ane hvordan trikset er utført for å kunne si at han på et eller annet vis har klart å få kortet jeg la signaturen min på inn i en låst koffert assistenten har holdt hele tiden. Sluttresultatet er et faktum. Deretter kan vi begynne å grave.

Vitenskapen og skeptikere blir ofte anklaget for å være lukket og begrenset til noen former for kunnskap. Men vi vet allerede om ting vi anerkjenner, men ikke forstår.

ET AV DE MEST FASCINERENDE faktum jeg kjenner til er at vi egentlig bare forstår

sukkerpiller dypet med en uendelig uttynnet oppløsning med helt vanlige sukkerpiller, uten at de som deler dem ut og de som får dem vet om det. Dette legger ingen restriksjoner på metoden eller opplevelsen for dem som mottar behandlingen.

HVIS PASIENTER kan erfare at de blir erfare at de blir bedre, kan statistikere telle hvor mange som har hatt den erfaringen. *Det* er startpunktet for undersøkelser av alternative behandlingsformer. Vitenskapen trenger ikke forstå hva vannmolekyler husker og ikke, eller hvilke stoffer som skal frembringe hvilken effekt. Vi begynner med å luke ut tankefeilene vi vet at vi mennesker gjør ved å blinde forsøket, og deretter teller vi. Det er alt. Erfaring er en del av vitenskapelig erfaring. Hva er det i dette forsøket som gjør at vi ikke kan bruke vitenskap på homeopati?

fire prosent av universet vi lever i. 23 prosent av universet ser ut til å bestå av en form for masse vi ikke kan se, men som vi kan se effektene av, kalt mørk materie. 73 prosent ser ut til å bestå av energi i former vi ennå ikke kjenner til, foreløpig døpt mørk energi. Vi forstår egentlig bare en *liten flik* av rommet vi eksisterer i. Vitenskapen feirer dette! Men gode homeopatiske studier med enkel telling stadfester ikke en gang virkning utover placebo.

DET ER ABSOLUTT og helt mulig at det finnes ting og fenomener der ute som vitenskapen ikke forstår seg på. Men dersom mennesker skal kunne oppdage disse fenomenene og påstå at de finnes, må det være en eller annen måte å erfare det på. Og kan et menneske *erfare* det, kan vitenskapen registrere det på et eller annet vis, om enn bare med telling i første omgang. Vitenskapen trenger ikke forstå alt med en gang, men den må se at det uforklarlige har en effekt som vi kan erfare. Mørk materie og mørk energi er for øyeblikket som magi for oss. Men det betyr ikke at det ikke fins en mulighet for at vi kan forstå det senere. ♦

Les mer

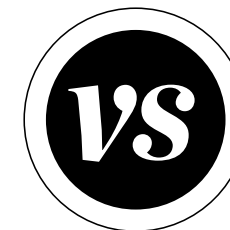
A.F. Chalmers
– What is this thing called science?
James Randi – Flim-Flam!
Hide Klausen & Hope [red.] - Skepsis
– en guide til kritisk tenkning

For eller i mot skolegudstjeneste?

Det nærmer seg jul, og dermed dukker problemstillingen om skolegudstjenestene opp. En obligatorisk tradisjon?

HANS CHRISTIAN NES
Rådgiver Human-Etisk Forbund

KRISTIN GUNLEIKSRUD
IKO – kirkelig pedagogisk senter

(1)
En viktig tradisjon som bør være obligatorisk?

Nei. Det er nok en viktig tradisjon for noen troende, men bør ikke være obligatorisk eller del av skolens allmenne aktiviteter. Elever kan lære om høytider uten å delta i religiøse aktiviteter. Barn av kristne foreldre må gjerne dra på gudstjeneste etter skoletiden.

(2)
Er det religionsutøvelse?

Ifølge kirken selv er enhver gudstjeneste religionsutøvelse, og det er det beste argumentet for at skolen ikke bør takke ja til invitasjoner fra kirken.

(3)
Bør det være aktiv påmelding?

Som en mellomløsning, inntil tradisjonen med skolegudstjeneste opphører, er aktiv påmelding en grei løsning. Det signaliserer at dette er et ekstratilbud foreldre/elever ikke kan forvente av skolen, og derfor kreves det en aktiv handling for å melde seg på.

(4)
Bør skolegudstjenesten være skolens fellesavslutning?

Nei. Å avrunde året med religionsutøvelse er ikke en inkluderende fellesmarkering. Det har også Utdanningsdirektoratet slått fast.

(5)
Nødvendig for å ivareta vår kristne kulturarv?

Nei. Erfaring og opplevelse er viktig i læring, men å legge opp til at elevene skal delta i religionsutøvelse, er utenfor skolens mandat. Det er selvsagt noe helt annet at foreldrene bidrar til at egne barn kan delta i religiøse aktiviteter på fritiden, som del av en foreldrebestemt oppdragelse.

Nei. Skolegudstjenesten er en del av skolens generelle, kulturelle arbeid i forbindelse med høytider og årets gang. Skolegudstjenesten har i dag først og fremst en pedagogisk begrunnelse, og handler om å lære om høytidenes religiøse bakgrunn.

Selvsagt. Derfor er det viktig at foreldre som ikke ønsker at barna deres skal være med, skal møtes med respekt og at elevene skal få likeverdige tilbud.

Jeg mener nok at aktiv påmelding vil bryte med prinsippet om at skolegudstjenesten er en del av skolens tilbud. Aktiv påmelding kan forsterke inntrykket av at dette er et livssynsbasert opplegg, for elevene som er knyttet til et bestemt trossamfunn, og ikke en del av skolens pedagogiske tilbud.

Nei. Man kan ikke ha en avslutning som ikke alle skal være med på. Dette har også Den norske kirke sagt svært tydelig.

Det er en måte å lære om kristen tro i praksis på. Det er nødvendig at elevene ikke bare lærer om tro og livssyn i teorien, men får mulighet til nærkontakt med ulike religioner og livssyn. Elevene må lære om hvorfor tro og livssyn er viktig for mange, og hvordan de påvirker både samfunnet og den enkeltes liv.

Tre juleglade herrer har samlet de 82 beste julesangene i en ikke-religiøs sangbok for noen og enhver som også er glade i jula.

SANGBOK FOR ALLE JULEELSKERE

T Anniken Fleisje F Nadia Frantsen

HER ER ÅRETS julegave fra Humanist forlag: *Når nettene blir lange. Julesanger for noen og enhver*. Redaktørene Knut Anders Berg, Jon Egil Brekke og Tore Sivertsen, har brukt over to år på å finne fram til og velge ut fine julesanger uten religiøst budskap.

Det var juleglade vetrinær Tore Sivertsen som hadde en drøm om å lete opp ikke-religiøse julesanger, og samle dem i en sangbok.

– Jeg er veldig glad i jula, og har vokst opp med tradisjonen med å gå rundt juletreet. Når jeg hører sanger, er jeg opptatt av teksten – å høre hva man faktisk synger om. En del julesanger er sterkt kristne salmer, og da skurrer det litt hvis ingen i rommet regner seg som kristne.

Han fikk hjelp av Knut Anders Berg, bibliotekansvarlig i Human-Etisk Forbund.

– Jeg er forferdelig umusikalsk, og kan ikke synge, innrømmer Knut. Men han elsker jula og er veldig god til å finne fram til ting.

Siden ingen av dem er store sangere, trengte de Jon Egil Brekke – musiker, visesanger og selverklært spille- og sangavhengig.

– Jeg ble musikkhåndverkeren i prosjektet, sier han.

Sangene har de funnet fram til gjennom søking på internett, leting i diktsamlinger, versebøker og Norsk visearkiv. I løpet av prosessen har de vært gjennom rundt 500 sanger. Den ferdige samlingen består av 82 – de som er så gode at de simpelthen *måtte* være med. Fra de gode, gamle kjente til nye og overraskende. Utvelgelsen gikk forbløffende lett, ifølge de tre, som var ganske samstemte i vurderingen av sanger.

– *Hvilke kriterier har dere brukt for å avgjøre hvilke sanger dere skulle ha med?*

– Sangbarhet, kvalitet og tilknytning til hovedtema, svarer de tre.

DE UNDERSTREKER at dette er en bruksbok, rettet mot skoler, barnehager, skolebiblioteker, familier og alle andre som liker å synge i jula.

– Julefeiringa har ulike faser og ulike brukssituasjoner, sier Jon Egil. – Vi har samlet en del sanger som fungerer til juletrengangen. Og så har vi en del sanger knyttet til solverv, sanger om forberedelser til jul, og de som omhandlerromjul.

Alle sangene har skikkelige noter, og er lagt til tonearter som er sangbare og gode. Notekunnskaper er imidlertid ingen forutsetning for å lære seg melodiene, da man finner lenker til sangene på nettsidene tilknyttet boka.

– Vi ønsket å lage en bruksbok som

man kan hygg seg med. En bok hvor man kan finne julesanger man tror man kan, men ikke husker hele teksten til. Men hvor man også kan finne nye ting.

Boka sikter mot et bredere publikum enn bare aktive humanister.

– Boka er et supplement til kristne julesanger, sier Tore. – En utvidelse av repertoaret, også for kristne mennesker.

– Det er ingenting som hindrer dypt religiøse mennesker å synge disse sangene, påpeker Knut.

Trioen tror at de fleste vil finne noe i boka som passer for dem.

– Det er en bok for alle som er gla' i jula! ♦

Les hele intervjuet med julesangbok-redaktørene på Fritanke.no (8950).

Når nettene blir lange lanseres på Humanismens hus 5. desember med HUM-koret, HUM-mennene og Løkkakoret (barnekor), og er åpent for noen og enhver. Se humanistforlag.no.

01 [F.v.] Jon Egil Brekke, Tore Sivertsen og Knut A. Berg har samlet julesanger for noen og enhver.

AKTUELL BOK

➔ **Når nettene blir lange. Julesanger for noen og enhver.** Knut A. Berg, Jon Egil Brekke, Tore Sivertsen (Humanist forlag)

Abonner på Humanist

Tidsskriftet Humanist gis ut av Human-Etisk Forbund. Det er et tidsskrift for allmenn livssynsdebatt, med særlig vekt på problemstillinger som angår livssynshumanismen. Innholdet varierer fra det allment filosofiske, livssynsmessige og religionsvitenskapelige, til mer nærgående blikk på humanismen og dens organisering. Engasjerte skribenter presenterer temaer som sjelden får plass i andre norske medier.

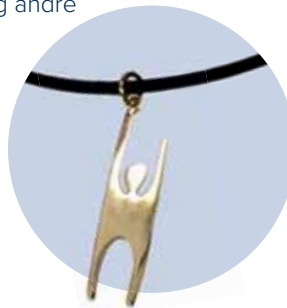
Abonnementet koster 200 kroner for fire nummer per år. Bestill på humanist@humanist.no, www.humanist.no eller ring 23 15 60 00.

Julegaven for den bevisste humanist?

Humanistsymbolet i sølv med plastrem eller sølvkjede i str 40, 42 eller 45 cm. Pris 350,-/450,- (Sølv/plastrem) og (sølv/sølvkjede).

Du finner smykket – og andre julegaveideer – her: human.no/nettbutikk

Hjelp oss å holde medlemsregisteret oppdatert

Har du endret e-post, telefon, adresse, navn eller livssituasjon? Gi oss beskjed på medlem@human.no eller 23 15 60 10, så holder vi medlemsregisteret vårt oppdatert.

Har du barn under 15 år?

Vi kan få offentlig støtte for medlemmers barn under 15 år, men du må selv registrere barna dine hos oss. Hvis du vil at den offentlige støtten skal gå til oss, send oss skjemaet du finner på www.human.no/barn eller kontakt oss på medlem@human.no eller 23 15 60 10.

Du kan også sende SMS til 2160: **HEF BARN** + barnets navn og fødselsnummer.

Gi en gave

Human-Etisk Forbund lever av offentlig tilskudd, medlemskontingent og annen støtte fra medlemmene. Med økte inntekter kan vi gjøre en enda større innsats for å nå våre mål. Vi setter stor pris på all støtte vi kan få. Du kan få skattefradrag på årlige gaver fra 500 kroner til 12 000 kroner. Forbundets gavekonto er 1503.10.27397.

Kjenner du noen som ønsker å bli medlem? La dem sende SMS: **HEF medlem** til **2160**. Da tar vi kontakt og tilbyr medlemskap.

F Bjørnar Molstad

Vil du bli kursleder til Humanistisk konfirmasjon?

I 2012 har rundt 10 000 ungdommer deltatt i Humanistisk konfirmasjon. Det kan bli like mange neste år. Human-Etisk Forbund søker derfor engasjerte og ansvarlige voksne som kan lede konfirmasjonskurs om livssyn og etikk i 2013.

Du må identifisere deg med det humanistiske livssynet, kunne skape engasjement, stimulere til ansvarsbevissthet, toleranse og kritisk tenkning. Du får opplæring og honorar.

Les mer om Humanistisk konfirmasjon på human.no eller kontakt ditt fylkeslag/lokallag.

www.humanistforlag.no

LIK HUMANIST FORLAG PÅ

OG FØLG OSS PÅ

Jeg ønsker å bestille ..... stk *Når nettene blir lange* á kr 322,-

Jeg ønsker å bestille ..... stk *Enkenes bok* á kr 247,-

Jeg ønsker å bestille ..... stk *Bløff eller behandling* á kr 277,-

NAVN: .....

ADRESSE: .....

POSTNR./STED: .....

E-POST: .....

UNDERSKRIFT: .....

Humanist forlag AS
Svarsending 1039
0090 Oslo

HOVEDKONTOR

St. Olavsgate 27,
Postboks 6744
St. Olavs plass
0130 Oslo

Tlf 23 15 60 00
human@human.no

For mer informasjon:
www.human.no
Se også: [facebook.no/](https://www.facebook.com/humanetiskforbund)
humanetiskforbund

FYLKESKONTORER

Østfold
Tlf 69 31 71 65
ostfold@human.no

Rogaland
Tlf 51 90 64 50/52
rogaland@human.no

Akershus
Tlf 23 15 60 80
akershus@human.no

Hordaland
Tlf 55 21 41 90
hordaland@human.no

Oslo
Tlf 23 15 60 60
oslo@human.no

Sogn og Fjordane
Tlf 57 67 53 90
sognogfjordane@human.no

Hedmark
Tlf 62 53 05 22
hedmark@human.no

Møre og Romsdal
Tlf 71 21 56 05
moreogromsdal@human.no

Oppland
Tlf 61 17 67 10
oppland@human.no

Sør-Trøndelag
Tlf 73 80 64 80
sor-trondelag@human.no

Buskerud
Tlf 32 89 36 70
buskerud@human.no

Nord-Trøndelag
Tlf 48 60 62 28
nord-trondelag@human.no

Vestfold
Tlf 33 31 32 05
vestfold@human.no

Nordland
Tlf 75 52 97 00
nordland@human.no

Telemark
Tlf 35 53 13 38
telemark@human.no

Troms
Tlf 77 65 81 98
troms@human.no

Aust-Agder
Tlf 37 02 41 00
aust-agder@human.no

Finnmark
Tlf 95 07 69 23
finnmark@human.no

Vest-Agder
Tlf 95 75 95 41
vest-agder@human.no

Finnmark
Tlf 95 07 69 23
finnmark@human.no

For kontortider og annet, se human.no.

Bestill bøker direkte fra Humanist forlag

www.humanistforlag.no

Knut A. Berg, Jon Egil Brekke, Tore Sivertsen (red.)

NÅR NETTENE BLIR LANGE. JULESANGER FOR NOEN OG ENHVER

«Kommer venner, fryder eder!»

Å feire jul appellerer til de fleste av oss. Ikke minst her i nord har vi ved vintersolverv behov for å søke sammen, tenne lys, spise god mat, synge sanger, feire året som gikk og holde humøret oppe for året som kommer. I denne unike sangboka, har herrene Berg, Brekke og Sivertsen samlet en rekke kjente og kjære, men også sjeldne julesanger fra hele verdenen. Dette er en sangbok for alle som er glad i jula.

HEF-pris: 322,-
 (ord. pris: 429,-)

Grete Randsborg Jensen (red.)

**ENKENES BOK.
 TIL DEG SOM BLE IGJEN**

I denne vakre boken deler 25 enker sine historier. De er åpne, modige og ærlige. Gjennom alle tider har kvinner stått sammen i sorgen og i livet. Dette er et slikt felleskap samlet mellom to permer - til hjelp, trøst, ettertanke, støtte og inspirasjon - til deg som har blitt igjen.

HEF-pris: 247,-
 (ord. pris: 329,-)

Simon Singh & Edzard Ernst

**BLØFF ELLER
 BEHANDLING?**

Dette er boka som inspirerte NRKs suksesserie Folkeopplysningen denne høsten. Her er alt du trenger å vite om hva som kan hjelpe, hva som ikke hjelper og hva som kan være direkte skadelig i jungelen av alternativ medisin og behandling. Underholdende og lærerik lesning.

HEF-pris: 277,-
 (ord. pris: 369,-)

FOR Å BESTILLE BØKENE SE KUPONGEN PÅ **SIDE 74** ELLER GÅ TIL WWW.HUMANISTFORLAG.NO